

kitap

MUSTAFA KEMAL'İN
MÜTAREKE DEFTERİ
VE
19 MAYIS

Nurer UĞURLU başkanlığında bir kurul tarafından hazırlanmıştır.

Dizgi - Baskı - Yayınlayan:
Yeni Gün Haber Ajansı
Basın ve Yayıncılık A.Ş.
Mayıs 1999
FALİH RIFKI ATAY

MUSTAFA KEMAL'İN
MÜTAREKE DEFTERİ
VE
19 MAYIS
CGAZETESİNİN
OKURLARINA ARMAĞANIDIR.

MUSTAFA KEMAL'İN "MÜTAREKE DEFTERİ"

Mütarekename şartları ve Babîâli ile tartışmalar - Ruh ve zihniyet ayrılığı - Kuvayı Milliye ve hürriyet savaşı ruhunun tebşircisi bu "defter"dir.

-I-

1918 Ekim ayının otuz birinci günü Mondros limanında demirli Agamemnun zırhlısında bu limanın adını taşıyan mütarekename imzalandığı zaman, Yıldırım Orduları Grup Kumandanı Mustafa Kemal Paşa, memleketi ve milleti için olduğu gibi, kendisi için de yeni bir devir başladığına mı hükmetmiştir, nedir, mütarekename şartlarını ve bunlar üzerinde Babîâli ile tartışmalarını bez kaplı bir cep defterine geçirmiştir. Sayfalarda kırmızı mavi kalemle işaretleri ve ara sıra "benim imzam" gibi notları vardır.

Mustafa Kemal, son çağ Türk tarihinde parlayıp sönen birçok şöhret gibi tesadüflerin adamı değildi. Onun askerlik ve islahatçılık hayatı, tâ ilk gençliğinden beri âhenkli ve hiçbir zaman tezatlaşmayan bir gelişme gösterir. 1918'de Suriye kuzeyinde Birinci Dünya Harbi'nin son savaşını veren Mustafa Kemal Paşa, henüz genç bir kurmay subayı iken Arnavutluk isyanında, sadece sanat üstünlüğü ile, kendi kendini belirten ve arkadaşları arasında imtiyazlandıran Mustafa Kemal Bey'dir.

Çankaya sofrasında konuşan Atatürk de, daha Meşrutiyet'ten önce Selânik birahanelerinden birindeki masasında konuşan Mustafa Kemal Bey'in tıpkısıdır. Kafası bin bir fikirle, içi bin bir ihtirasla kaynar, fakat hiçbir zaman aklının yolundan şaşmaz. Onda idealist ve realist iç içe girmiştir. Daima ateşli ve o kadar hesaplıdır. Deha uzun bir sabırdır, demişler. Mustafa Kemal hiç acele etmemiş, hiçbir fırsatı da kaçırmamıştır.

Sofya ataşemiliteri iken yazmış olduğu mektuptan biliyoruz ki, Mustafa Kemal Bey, Osmanlı devletinin Birinci Dünya Harbi'ne girmesi aleyhinde idi. O bu fikrinde yalnız değildir. Birçok askerler ve siviller de onun gibi düşünmekte idiler. Genelkurmay'da vazife gören İsmet Bey o takımdandır. Enver yerine Mustafa Kemal, Harbiye Nazırı olsaydı Birinci Dünya Harbi'ne girmezdik. Batmazdık, bir büyük devlet olarak kalırdık. Talih Türk milletinden bu bahtiyarlığı kıskanmıştır. Talih, bir yeni dünya harbinde, Türkiye'yi aynı maceraperestlikten sakınmak şerefini, o zamanki Mustafa Kemal Bey öldüğü için, o zamanki İsmet Bey'e nasip etti. İkinci Dünya Harbi'nin türlü cilveleri arasında, düşmanımız Rusya'nın yok olmasına yardım etmek fırsatını kaçırmakta olduğumuzu iddia eden askerlerimiz bir hayli idi. Kumandanlık etmiş olanlardan birinin terletici ısrarlarını bir akşam Cumhurreisi İnönü'nün masasında dinlemiştim. Biz tuhaf insanlarız. Birinci Dünya Harbi'ne girmemiş olsak, ne olurduk, onu muhakeme ediyoruz. Çünkü girdiğimiz için batmış olduğumuzu biliyoruz. Fakat İkinci Dünya Harbi'ne girmemiş olmanın bahtiyarlığını ölçemiyoruz. Çünkü girip de batmamışız.

Asker ve kahraman Mustafa Kemal, asker ve basiretli Sofya ataşemiliterinin devletini ve milletini korumak üzere çırpındığı Birinci Dünya Harbi'nde bir köşeye çekilip, bir gün kendi gibi düşünmeyenlerin akıbetleri ile alay etmek için ve öğünmek için oturmadı. En çetin cephelerde vazife alarak dövüştü. Suriye kuzeyinde de o harbin son savaşını İngilizlere karşı verdi. Ordusunun başında kaldı.

31 Ekim 1918'de Türkiye Birinci Dünya Harbi'ni, Almanya ve Avusturya İmparatorluklarını yenerek kazanan büyük devletlere teslim olmuştur. "Yapacak bir şey kalmamıştı." Türklüğün kaderi zafer devletlerinin

kitap

lütüflarına bağlı idi. Geçmiş ve yıkılmış idareyi bütün mesuliyetleri ile harpçi liderlere ve onların partisine mal ederek ve bunda ne kadar samimi olduğumuzu göstermek üzere bilhassa İngilizlere tam bir itaatle bağlanarak, "ne derlerse ana şakir, ne kılsalar ana şâd", tevekkül kapısından ayrılmamalı idik. O günlerde memleketin hiçbir tarafında hiçbir mukavemet fikri yoktur. Mütareke şartları, sadrazam ve başkumandanlık erkânıharbiye reisliği tarafından Yıldırım Orduları Grubu Kumandanlığı'na da bildirilmiştir ve bu şartlara göre kendisine düşen vazifelerin yapılması emredilmiştir.

-II-

Mustafa Kemal'e göre, bir iş başında bulunan herkesin daima yapacağı bir vazife vardır. Bir vazife ve mesuliyet adamı, "teslim olmaz". Nitekim Yıldırım Orduları Grubu Kumandanı mütareke şartlarının bazılarını çok karışık ve gelecek için tehlikeli görmektedir. Daha 11 Kasım'da İzzet Paşa'ya bir telgraf yollayarak, Toros tünelleri, Suriye sınırı gibi meselelerde ve mütarekenamenin birtakım şartlarında karışıklık olduğunu söyler ve açıklama ister. İzzet Paşa hemen cevap verir: Toros tünelleri İtilaf devletleri kuvvetleri tarafından sadece "muhafaza" için işgal olunacaktır. İşletme ordular grubuna aittir. İtilaf kuvvetlerinin Amanos tünellerini de işgal etmeye hakları yoktur. Suriye'deki garnizonların teslim olması maddesi de "ihtiyat" olarak yazılmıştır. Cephedeki kıtalar bunlar arasında değildir.

Yıldırım Orduları Kumandanı bu telgraftan rahat etmez. Bir cevap yazarak, Suriye'deki garnizonların teslimi ihtiyat olarak yazılmış bir maddedir, diyorsunuz, benim anlayışıma göre bu madde İngilizler tarafından bizi aldatmak için konmuştur, mütareke şartlarını hükümetin başka türlü, İngilizlerin başka türlü anladıklarına şüphe etmiyorum, nitekim İngilizler bu gece (5/6.11.1334) raporla anlatacağımız üzere Suriye kıtasındadır diyerek Yedinci Ordunun teslimini istemişlerdi. Kilikya sınırını sormaktan maksadım, bu tarihi ismi kabul eden hükümetin bu bölgeyi gösteren İngilizce atlası Kilikya sınırının Maraş kuzeyinden geçtiğini dikkate alıp almadığını anlamaktı, çünkü benim fikrimce Adana ismi yerine tarihi Kilikya ismini koyan İngilizler, Suriye sınırlarını Kilikya kuzey sınırı doğusuna uzanmaktan ibaret kabul etmektedirler, diyor.

5.11.1918 tarihli bu telgrafın sonu şu cümle ile bitmektedir: "Pek ciddi ve samimi olarak arz ederim ki mütareke şartları arasında anlaşmazlıkları giderecek tedbirler alınmadıkça orduları terhis edecek ve İngilizlerin her dediğine boyun eğecek olursak, İngiliz ihtiraslarının önüne geçmeye imkân kalmayacaktır." Babîâli ruhu ve zihniyetiyle Kuvayı Milliye ruhu ve zihniyeti arasındaki derin ayrılığı belirten ilk tarihi vesika budur, sanıyorum. Mustafa Kemal, sonradan, bu cümlenin yanını pek kalın bir mavi çizgi ile çevirmiştir. Sadrazamın konağından Adana'ya 5.11.1918'de şu telgraf gelir: "Mütarekename şartlarına göre gerçi İngilizlerin İskenderun'u işgal etmeye hakları yoksa da Halep civarındaki ordularını beslemek için İskenderun'dan istifade etmek istemeleri de haklı bir talep mahiyetindedir, mütarekenamedeki bir hayli maddeleri tadil ederek, vaktin darlığından dolayı, bize yalnız "şifahen izahat ve teminat" veren İngiliz murahhasının bu "centilmenliğine karşı" bir cemile olmak ve "Yunanistan'ın faaliyet sahasına çıkarılmamasını" temin etmek üzere İskenderun limanından İngilizlerin erzak vesaire taşımak hususunda istifade etmelerine ve İskenderun - Halep yolunu tamir edebilmelerine müsaade etmekte bir mahzur görmüyorum. Bununla İskenderun liman ve şehri terk etmiş olmuyoruz. Askeri ve mülki hükümetimiz yine yerli yerinde kalacaktır. Keyfiyeti kendi tarafınızdan İngiliz Suriye ordusu kumandanlığına bildiriniz."

Bu emri Mustafa Kemal'in aklı almaz. Hemen cevap verir: "Halep civarındaki ordularını beslemek için İngilizlerin İskenderun'dan istifade etmek istemeleri haklı değildir. İngilizlerin eline geçen Halep vilayetinde ve Halep şehrinde milyonlarca erzak olduktan başka, mütarekenin 21'inci maddesine göre Halep'teki İngiliz ordusuna iâşece yardım etmek lazımdır" pek çok erzak bulunan Kilis ve Antep taraflarından kendilerine istedikleri satınalabilir. Sizi temin ederim ki maksat Halep'teki İngiliz ordusunu beslemek değil. İskenderun'u işgal etmek ve İskenderun - Kırıkhan - Katma yolu ile hareket etmek Yedinci Ordunun ricat hattını kesmek ve bu orduyu Musul'da Altıncı Orduya yaptıkları gibi, teslim olmaktan çekinemez bir vaziyete sokmaktır. İngilizlerin Ermeni çetelerini bugün İslahiye'de harekete geçirmiş olmaları da bu zannın yanlış olmadığını gösterir. İngiliz murahhasının centilmenliğini ve buna karşı cemile göstermeyi "idrak ve takdir nezaketinden muarra" bulunduğumu arz ederim. Yunanistan'ın faaliyet sahasına çıkarılmaması ile İngilizlerin İskenderun - Halep yolunda yerleşmelerindeki mantıklı münasebeti anlayamadığım gibi bu hususta müsamahayı da pek mahzurlu görüyorum. Onun için meseleyi sizin tarafınızdan İngiliz Suriye Ordusu kumandanına bildirmekte mazurum. İskenderun'a her ne sebep ve bahane ile asker çıkarmaya teşebbüs edecek İngilizlere ateşle karşı konulmasını ve Yedinci Orduyu da, bugün bulunulan hatta pek zayıf ileri karakol tertibatı bırakarak kuvvetlerini, Katma - İslahiye istikametinde hareket ettirip Kilikya sınırları içerisine geçirmesini emrettim. İngilizlerin aldatıcı muamele, teklif ve hareketlerini İngilizlerden fazla haklı ve nazik ve buna karşı cemile gösterecek emirleri tatbik etmeye yaradılışım müsait olmadıktan, halbuki başkumandanlık erkân-ı harbiyesinin içtihadına uymadığım takdirde birçok ithamlar altında kalmaklığım tabii bulunduğundan kumandayı hemen teslim etmek üzere yerime tayin buyuracağınız zatın süratle gönderilmesini rica ederim."

Bu telgrafın üstünde "aceledir" ve "tehir eden idam olunur" işaretleri vardır. İngilizlere ateşle karşı koymak? Sadrazam ve Başkumandanlık Erkân-ı Harbiye Reisi'nin ve hükümetinin aklı başından gider. 6.11.1918'de Grup Kumandanlığı'na bir telgraf gelir. Bunda silah kullanma emrinin hemen

kitap

geri alınması, mütarekenamenin tatbikinde zorluklar çıktığı, fakat bu zorlukları kabul ettiren şeyin gaflet değil, "kat'i mağlubiyetimiz" olduğu bildirilmekte ve siyasi teşebbüslerde bulunulduğu da ilave edilmektedir.

Telgrafta grubun kaldırılması, karargâha Dördüncü Ordu Karargâhı unvanı verilmesi muvafık görüldüğü, fakat vazife başında bulunanların bundan kaçınmayacaklarına güvenildiği de bildirilmektedir.

Mustafa Kemal'in 7.11.1918 tarihli cevabında şöyle denilmektedir: "İskenderun'a çıkacaklara ateşle karşı konulması hakkındaki emrimin maddesi şudur: "İngilizlerin muhtelif bahanelerle Yedinci Ordu kıtalarını müşkül vaziyete sokmak istediklerini anlıyorum. Buna meydan vermemek üzere Üçüncü Kolordu İskenderun'a kuvvet çıkarılmasını, Yirminci Kolordu için beşinci maddede zikrolunan harekât nihayet buluncaya kadar, icabederse ateşle menedecektir. "Bu harekât nihayet bulmuş olduğundan silah kullanma hakkındaki emrin de tatbik edilmesine lüzum kalmamıştır."

Telgrafta Mustafa Kemal siyasi teşebbüslerde bulunulduğu fıkrası ile hemen hemen alay eder. "Mazhar'ı eltaf-ı şüphaniye olmanızı tazarru ederim" der. Karargâhtaki vazifesine devam etmesi fıkrasına da, şu kâhince cevabı verir: "Cephedeki hareketlerin tarafımdan ifasında izhar buyurulan emniyetin samimiyetine şüphe etmem. Bu samimiyet ve teveccühe itimadımın derecesi, memleketin tahsili hususunda uhde-i âcizaneme muhavvel vazifelerin tatbik-i fiiliyatında sübut bulacaktır." Devletin durumu hakkındaki ihtarları aynı telgrafta şöyle karşılamıştır: "Bugünkü vaziyetin nezaketini bütün mahiyeti ile takdir edebileceğimde tereddüt etmeniz kadar beni müteessir edecek bir şey olamaz. Vazife yaparken yalnız memleket selametini hedef edinen icraatımın ve bunun lüzum gösterdiği ricalarımın su-i telakkiye uğramamasını rica ederim." Mustafa Kemal'in sezindiği tehlikelerde nasıl doğru gördüğü hemen meydana çıkmıştır. 9.11.1918 tarihli bir telgrafı ile İzzet Paşa şunları bildirmektedir: "Bugün Britanya hükümeti tarafından aldığı emir üzerine Visamiral Galtrop İskenderun şehrinin, General Alenbi tarafından bildirilecek müddet içinde teslimini talep etmiş ve kabul olunmazsa generalin şehri cebren işgal edeceğini bildirmiştir. Bu bapta mütarekenamenin yedinci, onuncu, on birinci maddelerine göre şehri teslim teklifine hakkı ve selahiyeti olduğu ve harbe devam etmekten mutlak surette aciz bulunduğumuza göre güç hal ile akdettiğimiz mütarekenin İskenderun şehri için feshedilebileceği, onun için teklifin kabul edilmesi zaruri olduğu ilave edilmektedir."

Telgrafta Mustafa Kemal'i sinirlendiren bir fıkrâ şudur: "İskenderun limanından ve Halep şosesinden istifade edebilecekleri teklif edilmiş iken böyle "dehşetli" bir cevap karşısında kalmaklığımıza da, İtilaf devletlerinin ilk müracaatlarına tarafımızdan sert ve soğuk cevap almalarının da "dahl-i küllisi" olduğu "kaviyyen melhuz" olduğundan "ibraz-i fütur" etmemek şartı ile bu acizimizin dikkatte bulundurulması lazımdır."

Mustafa Kemal'in sadrazama mütareke defterindeki son şahsi cevabı şu olmuştur: "İskenderun limanından ve Halep şosesinden istifade etmeleri hakkında itilaf devletlerinin ilk müracaatlarına tarafımızdan sert ve soğuk cevap verilmiş olduğu telakkisinin sebebi anlaşılmalıdır. Bilakis oradaki kumandanımızın İngilizlere cevapları çok nazikane olmuştur. İngilizlerin "dehşetli" bulduğunuz en son müracaatlarının sebeplerini başka yerde aramak lazımdır ve tedricen bütün memleketimizi istila etmeye kadar varacak olan böyle "dehşetli" müracaatların tekrarlanacağına şüphe olmadığından, asıl sebeplerin muhakeme edilmesi lüzumunu arz etmeyi vazife eddedim. İngilizlerle akdolunan mütarekenin imza altındaki şekli devletin sıyanet (korunma) ve selametini muhafaza eder mahiyette değildir. Bu mütareke maddelerinin, müphem ve şümüllü medlûllerini (gösterilmesini) bir an evvel tespit etmek lazımdır. Yoksa İngilizlerin tekliflerine bugüne kadar olduğu gibi mukabele edilmekte devam olunursa, şimdi Kilis - Payas hattına kadar olan araziye isteyen İngilizlerin yarın Toros'a kadar olan Kilikya mıntıkasını ve daha sonra Konya - İzmir hattının işgali gibi tekliflerin birbirini takip edeceği ve ordumuzun kendileri tarafından sevk ve idare, hattı vükelamızın (bakanlarımızın) Britanya hükümeti tarafından intihap (seçilmesi) edilmesi gibi teklifler karşısında kalmaklığımız ihtimalden uzak değildir. Acizimiz ve zaafimiz derecesini pek iyi bilirim. Bununla beraber devletin yapmaya mecbur olduğu fedakârlığın derecesini de tayin ve tahdit etmek lazım geleceği kanaatini muhafaza ederim. Yoksa Almanya ile ittifak halinde sonuna kadar harbe devam edilerek büsbütün bozguna uğradığımızı göre, İngilizlerin elde etmek istediklerini onlara kendi yardımımızla bahşetmek, tarihte Osmanlılık için, bilhassa bugünkü hükümet için pek kara bir sayfa vücuda getirir. Vatanın akıbeti ile endişeli olmaktan mütevellit ve samimi olduğuna şüphe edilmemek lazımgelen işbu mütalaalarımın münakaşa mahiyetinde telakki edilmemesini rica ederim. Bilhassa sizce yakından malumat olmuştur ki, acizleri her ne hal ve her ne vasıfta bulunursam bulunayım, doğru olduğuna kani bulunduğum ve icabedenlere bildirilmesini memleket selameti icabı saydığım içtihatlarıma bağlı kalmaktan nefsimi menetmeye muktedir değilim."

-III-

Mustafa Kemal ondan sonra İstanbul'a gelecek, Anadolu'da İstiklal Mücadelesi'ne başlamak fırsatını bekleyecektir. Mütarekenin o ilk günlerinde olduğu gibi, kendisine hâkim olan başlıca fikir elde kalan silahları ve kuvvetleri mümkün olduğu kadar içeriye alarak muhafaza etmek ve ilk ayaklanmada kullanmaktır. Bütün kumandan arkadaşlarına bunu tavsiye eder. Mustafa Kemal'e göre İngiliz adaları halkı yeni bir harbe tutuşmayı istemez. İngilizlerin esas menfaatlarına dokunulmadıkça, Anadolu'da bir mukavemet hareketine girişilebilir. Mustafa Kemal bunu hürriyet ve itilaf hükümetlerine de telkin etmiştir. Onlar sadece gülmüşlerdir. Mustafa Kemal'in mütareke defteri, Kuvayı Milliyeciler ve hürriyet savaşı ruhunun bir tebşircisidir

kitap

(müjdecisidir). Bu ruh, en karanlık, en ümitsiz, en boyun eğdirici şartlar içinde dahi şeref vazifesinden kaçınmamak demektir. Mütareke defterindeki ruh ile Atatürk'ün Türk gençliğine hitabındaki zihniyet, onun bütün hayatındaki tezatsızlığın güzel bir vesikasıdır.

MUSTAFA KEMAL'İ NE ZAMAN VE NASIL TANIMIŞTİM?

-I-

1913 Ağustosundayız. Edirneyi geri almıştık. Tanin gazetesine Trakya mektupları yazmak üzere vali rahmetli Hacı Adil Bey'in misafiri idim. Enver Bey'i ilk defa vali odasında tanıdım. Telgraflarımı ve yazılarımı ona imzalatarak, sansür zabitlerinin kapısında nöbet beklemekten kurtuluyordum.

Bir gün Hacı Adil Bey vilayet içinde bir teftiş seyahatine çıkacağını haber verdi: "- İsterseniz sizi de beraber götürüyüm", dedi. Ertesi sabah otomobillerle yola çıktık. Önce Dimetoka'ya gidecektik. Fahri Paşa kolordusunun merkezi orada idi. Sonra da anladığıma göre Hacı Adil Bey'in bir vazifesi de Enver'le bu kolordunun ittihatçı zabitleri arasındaki anlaşmazlığı yatıştırmaktı. O vakitler politika yalnız ordunun içinde değil, ordu politikanın başında idi.

Kendi müttefikleri ile harbe tutuşan Bulgarların Edirne'de dayanma imkânları yokmuş. Yürüyüş sırasında Edirne'ye Fahri Paşa kolordusu girmeli imiş. Fakat Enver Bey, acele davranarak, bu ucuz ve kolay şerefi arkadaşlarının elinden kapmış. Doğru mu yanlış mı, bugün de bir şey söyleyemem. O zamanlar bu türlü sırları öğrenebilecek yaşta ve mevkide değildim.

Tanin gazetesine yolladığım 1 Ağustos tarihli mektupta şöyle bir cümle var: "Yarı yolu geçmiştik ki Fahri Paşa, erkân-ı harbi Mustafa Kemal Bey ve kaymakam karşılamaya geldiler."

Nasıl bu heyet arasında bulunmayan Fethi Bey'le Enver Bey'in isimlerini hürriyet şarkılarında duymuştuk. Mustafa adını ilk defa işitiyordum. Onun da İttihat ve Terakki Fırkası'nın ileri gelenlerinden olduğunu bu seyahatte öğrenmiştim.

Loşça bir büyük salonda toplandık. Vali, Fahri Paşa ve yüksek rütbeli birkaç kişi üst sedirde idiler. Sarışın genç bir zabıt, tam karşı duvarın dibinde bir iskemleye oturdu. Yakışıklı, temiz giyimli, tok ve keskin bakışlı, gururlu idi. Bütün dikkatlerin, birbirinden saklanarak, onun üzerinde toplandığını seziyordum. Gerek anlaşmazlığın çıkmasında, gerek soğukluğun giderilmesinde onun rütbesinden aşırı bir ehemmiyeti olduğunu anlamak güç değildi. Sonra aralarında neler geçti, bilmiyorum. Fakat bu genç zabitin esrarlı bakışlarını bir daha unutamadım.

-II-

Mustafa Kemal adını, daha sonra, ilk Dünya Harbi sıralarında duydum. Türlü hikâyelerinin içten içe nasıl yayılıp gönüllere sindiğini ordu içinde takip ediyordum. İstanbullu kaybetmek korkusu ruhumuz üstünde o kadar ağır basıyordu ki ben hâlâ Anafartalar zaferinin bize verdiği öldürücü sevinçle, Dumlupınar zaferinin eşsiz heyecanını birbirine karıştırırdım.

Bir aralık Suriye'ye geldi. Kendisini Hicaz'a göndereceklerdi. O bilakis Hicaz'ın bırakılarak, bütün kuvvetlerin Filistin savaşlarına bağlanması fikrini ileri sürmüştü. Harbin gidişini beğenmeyen, kendilerini tutup ilerletebilecek yeni bir lider arayan genç zabitler: "- Asıl asker görüşü budur", diyorlardı.

Peygamberin mezarını bırakıp çekilmek! Bu adam, gerçekten, bizim tanıdığımız benzerlerinden hiçbirini andırmayan pek aykırı mizacda olmalı idi.

İstanbul'da gördüğüm vakit Mustafa Kemal'i bir defa, açık renkli bir asker mağferlanı ile Lebon şekerlemecisinde, bir defa da Pera-Palas Oteli'nin camekânı akasında gördüm. Her türlü bir parlayışı vardı.

-III-

Yakup Kadri ile beraber bir İtalyan vapuruyla İzmir limanına girdiğimiz vakit, henüz şehrin bizim elimizde olduğunu bilmiyorduk. Tabyalarda Türk bayrağını görünce duyduğum sevinç, bir bayram sabahının çocuk çırpışı idi. Herkesin boynuna atılmak, sarılmak, herkesle bağışıp ağlaşmak istiyordum. Üstleri tozlu, güneş yanığı ve savaşı yıpranığı içinde, birkaç zabıt gemiye çıktılar. Kâğıtlarımıza baktılar ve bizi bekletmeden dışarı koyuverdiler.

Rihtim boyunda, kapı eşiklerine çömelen silahlı askerlerle karşılaştık. Hepsi zafer tütüyor. Bununla beraber büyük bir savaştan değil, trenden çıkmış kadar sade ve gösterişsiz belki de zihinlerinde köylerinden başka düşünce, ana veya karılarından başka kaygı yok.

Eşyalarımızı Kramer-Palas Oteli'ne bıraktık. Başında Anadolu kalpağı ile Ruşen Eşref göründü:

- Mustafa Kemal Paşa'yı göreceksiniz, değil mi? Haydi ben sizi götürüyüm. Karargâhı hemen şuracıktaki, eski

kitap

bir Rum evinde... Neler gördük, neler... Tarih olup çıktım.

Rıhtımda bir yalının alt kat salonunda açık bir pencere: Başkumandanı yanlamadan görüyoruz. Tığ gibi bir asker, keskin bir burun, canlı ve yanık bir yüz! Karşısında ayaküstü selam duran iki İngiliz zabiti var. İstanbul'da bir sözleriyle küme küme insanlar hapse giren, Malta'ya sürülen, evlerinden kovulan, kapı uşakları bile Osmanlı nazırlarından daha dik konuşan İngilizleri, Başkumandana put gibi selam durur görmek, içimizin bütün öfkelerini yıkadı, hınçlarımızı soğuttu.

Biraz sonra bizi holde, bir masa başında, İsmet Paşa ile birlikte kabul etti. İstanbul'dan, havadisler sordu. Zaferinin yankılarını doya doya dinledi.

Büyük yangın başlamıştı. Sel gibi akan ateşten kaçanlar rıhtım boyuna akın ediyorlardı. İngiliz gemileri sahile yanaşık denecek kadar yakında idi. Bir iki saat sonra otele gitmeyi bile ihtiyatsız bulduk ve karargâhta kaldık. Kalabalık arttıkça arttı. Bazan on binlerce kişi içinden bir tek çığlık kopuyordu. Bu çığlık, bir yaylım ateş gibi, kalabalığı sarıp kaplıyor, hava, sesle kabarıp şişiyordu. Asker içlerinden birini yakalayınca, gövdeden bir kol koparılmış gibi, önce bir kadın ağlayışı, sonra, on binlerin boğazını yırtan, alçala yükselen, dalgalana düzleşe devam eden bir haykırışma kopuyordu. Denize atılanlar vardı. Gemi toplarının gölgesi altında Yunanlıları İzmir rıhtımlarına çıkararak İngilizler, şimdi onlardan dönebilmiş olanlara, merdivenlere tırmanmak istedikleri vakit, uçlarına yangın ışığı vuran süngülerini çeviriyorlardı.

Yüreğim, soğuktan üşür gibi titreyerek, eşsiz trajediyi seyrediyordum. Mustafa Kemal'in yalçın ve yırtılmaz sükûnuna bakıyordum. Bu saatlerde zafer bile ondan küçüktü.

Nihayet yangının kızıl ve korkunç dili, karargâhının arka çatisını yalamaya başladı. Fakat nasıl?

Birçoğu asker esvaplarından soyunan Yunanlılar olmak üzere, rıhtım tıka basa dolu idi. Öne asker dolu bir kamyon koydular. Arkasındaki otomobile Mustafa Kemal bindi. Kamyon, halkı yarararak yol açıyor, hemen birbirine kavuşmak üzere dalgalanan bu daracık saf arasından Türk ordularının başkumandanı geçiyordu. Onu görünce halk: "- O... O..." diyorlardı. Ağır yürüyen otomobile atılsalar, Mustafa Kemal'den parça kalmazdı. Fakat denize kaçışmak istiyorlardı.

-IV-

Bir akşamüstü Buca'daki evimize uğradı: - Geceyi beraber geçirelim, Latife Hanım'ın evinde buluşacağız, dedi.

Şehre birlikte indik. Odasına çıktı ve köşkün holü iyice kalabalık olunca, arkasında beyaz ipekten bir Rus gömleği ile merdivenden indi. Tunç bir yüz, hemen içe dolan, fakat yaklaştığı kadar uzak, güvendirme bakişlar, beli, Rus gömleğinin kemeri gömülecek kadar ince... Şüphesiz hiçbir erkek, İzmir'in fethi günlerindeki Mustafa Kemal kadar Tanrısal ve soy bir güzellik bağlamamıştır.

Onun hayli ağdalı yazısından hoşlanmazdım. Konuşan Mustafa Kemal büsbütün ayrı idi. Hikâyeler anlattığı vakit, açık mavi renkli mağferlanını atmış, tıpkı siperde olduğu gibi, boz esvaplı, yapmacıksız, sade ve içtendi. Konuşma dilinde hikâye ve hiciv tarafı, neslimiz adamlarında eşine rastlamadığımız kadar kuvvetli ve sarıcı idi. Sabaha kadar yorulmaksızın dinlerdik.

Mat ve dokunaklı bir sesle Rumeli türkülerini çağırırdı. Yüksek tavırlı bir zeybek oynayışı vardı. Öyle bir şevk gecesi geçirdik ki sabah boşuna geldi.

Ertesi gün, ayaküstü İngiliz donanmasının çekilmesi için ultimatolarını dikte ettiği vakit:

- Sonuna kadar getiremeyecek. Başımızı harb belasına sokacağız, diye kıvrananlar vardı.

Mühlet bittiği zaman, büyük donanmanın Türk sularından uzaklaşmalarını seyrettik.

O bakmıyordu bile...

-V-

Her şeyin gelip geçtiği insandan da eski bir hakikat iken, yakın sevdiklerimizde ve Mustafa Kemal gibi bağlandıklarımızda, niçin bu hakikatten yepyeni bir yara acısı alırız?

İlk hastalık günlerinden biraz nefes alıp da baraja gittiğini duyduğumuz vakit Ulus'un fotoğrafçısını yolladık. Halka onun sağlığını resmi ile beraber vermek istiyorduk. Fotoğraf önüme geldi. Durgun, rengi ve canı solmuş, ötelere, sisli bir bakış... Bu hissi, bir de gençliğimde Baalbek harabelerinin azametli kırık sütunları karşısında duymuştum.

Ankara istasyonunda son defa uğurladığımızda, Saracoğlu derin bir iç sızısı ile, "- Atatürk ölmüş, Falih..." dedi. Derisinde ölümün bütün sarısı vardı.

Bursa'da kriz geçirdiğinin ertesi günü İstanbul'a dönerken, Ali Fuad Cebesoy'a:

- Ben çok hastalık çektim ama, böylesini görmedim.

Ve derinden manalı bir sesle:

- Akşam şerifleriniz hayrola, demiş.

Yatağında bir serin yaylada süt içmek ve sürü çingiraklarını işitmek hasreti içinde yanıyor. Anadolu halkı siroz hastasına: "-Canavar yutmuş.." der. Onu aylarca bir canavar, içinde, yavaş yavaş kemirerek yedik.

Gençler, şenlik gecesi, saray penceresi altında haykırıştıkları vakit, kayıptan gelen bir ses: "- Bu nedir?" diye sordu.

kitap

- Hiç efendim.. galiba bir gemi gezintisi...
- Haydi budala, buna Cumhuriyetin on birinci yıldönümü derler...
Gözlerinden birkaç damla yaş aktı.

Ankara stadyumunun şeref tribününden ordu ve halk ile vedalaşmak son dileği idi. Hatta buraya bir asansör bile konmuştu. Gözleri, onları bir daha görmeden söndü.

Son hayal: "Büyük Millet Meclisi önünde kara örtülü bir katafalk!"
Hayat, hâlâ, bu kadar öğrenemediğimiz bir şeydir.

MUSTAFA KEMAL'İ UNUTAMAM

"Akşam" gazetesi "İkdam Yurdu"nun bitişiğindeki aşı boyalı ahşap binada idi. Arka oda Boğaz'ı ve limanı görür.

Eski İttihat ve Terakki merkezinden ve Dördüncü Ordu şifre kaleminden tanıdığım Cafer, o sabah beni ziyarete gelmişti. Temiz yürekli, sıcak gönüllü bir Rumeli çocuğu idi. Fazla okumuş yazmışlardan değildi. Fakat pek sezinişli, gördüklerinin, duyduklarının sevgi ve inanış sırrına varan sağduyulu bir efendi idi. Mondros Mütarekesi'ni imzalamıştık. Ancak soğuk ölüm nefesinin duyurabileceği bir bitiş, bir sona eriş hissi içinde idik. Vatanperverliğinden hiç şüphe olmayan bir fikir adamımız:

- Parçalayacaklar mı, toptan mı alacaklar? Artık mesele bundan ibaret... Ah parçalamasalar da İngiltere bizi toptan alsaydı, Mısır gibi olsak... diyordu.

Bu bir Türkçü, bir yazıcı, bir üniversite profesörü idi. Osmanlı seçkinleri bir ümide benzer her düşünceyi, Mısır gibi bir sömürge olmak fikrini bile zihinlerine uğratmazlardı. Şehrin havasında şimdiden bir sahip değiştirme hali vardı. İki caddelerde bir kalabalık... Çılgınlık bir kaynaşma... Gazeteye koşan biri havadis verir:

- Ayasofya'ya çan takacaklar mı?

Ayasofya'yı kurtarmak için yokuştan çıkanlara bakardım. Yalnız halk idi. Kravatsız, ütüsüz, başıbozuk halk... Cafer de bitkinlik içinde idi. Sigara paketimi uzatırım:

- Off... der.

İkram ettiğim kahveyi getirirler,

- Off... der.

Bir müddet sonra gözleri yaşararak:

- Bak, dedi, beni pencereye çağırdı.

İngiliz donanması limana giriyordu. İrili ufaklı tekneler Üsküdar ve Sarayburnu sularına dağıldılar. En büyüğü ağır ağır geldi, Galata rıhtımına yanaştı. Hepsinin topları havaya dikilmişti.

Zafer, Osmanlı İmparatorluğunu yere serenlerin zaferi padişahın oturduğu Dolmabahçe Sarayı'nın yarım veya bir mil açığına demirlemişti.

O pençe, derin ve onulmaz ı strapların pençesi, bütün tırnaklarını boğazıma geçirmişti. Hiç kıramıyorduk. Bir aralık Cafer'i deli olmuş sandım. Birden gözleri kurudu, iki yumruğunu pencereden zafer filosuna doğru sıkarak:

Biz sana gösteririz, dedi.

Çıktı, gitti.

İşte Mustafa Kemal 19 Mayıs'ta, silah ve kuvvet alarak, o sırada bütün halk, yokuşun halkı olan bu delikanlının sıkılmış iki yumruğu ile Samsun'a ayak bastı.

*

General Franchet d'Esperey Galata rıhtımında beyaz zafer atına bindiği zaman, hayvanını ürküttüğü için kendisini selamlayan Osmanlı mızıkasına:

- Sus! diye kırbacı ile hakaret etmişti.

Ada vapurundan çıkmıştım. Köprü kalabalığı arasında onu bu beyaz atın üstünde gördüm.

Hiçbir kâbus, ondan sonraki hayatımda bu mareşalin o günkü yüzü kadar ürpertici olmamıştır.

- Çabuk. Padişahı çıkarınız, Dolmabahçe Sarayı'nda oturacağım, diye emir de vermiş.

Devlet, bütün gün, mareşali başka bir saray seçmeye kandırabilmek için uğraşıp duruyordu.

*

Sonra bir sabah İngiliz askeri kılığında iki Ermeni ile bir İngiliz subayı "Akşam" matbaasına geldiler. Aşağıda idare odasında idim:

- Makineyi durdurunuz, resmi tebliğ var dediler.

İstanbul'un işgal edildiği hakkındaki tebliğ idi. Fakat hükümet ağzından yazılmış hissini veriyordu. Askerlerden biri mürettephaneye çıktı, biri makinenin başına gitti. Babıâli'ye koşarak Nazırlar Heyeti'ne haber yolladık.

Hükümet de kendine göre bir tebliğ verdi, getirdik, Ermeni tercümanlar İngiliz subayına tercüme etiler:

- Bizimkini sahifene başına koyacaksınız, hükümetinkini altına... dedi.

İngiliz tebliğinde "muharebe" sözü "mahrebe" şivesi ile yazılmıştı. Resmi tebliğin yabancılar tarafından verildiğini göstermek için bu kelimenin bu türlü çıkmasına dikkat ettik. Alabildiğimiz intikam, bundan ibaret kaldı.

*

kitap

Fethin ikinci günü İzmir rıhtımındayım. Karargâh, Birinci Kordon'da bir köşk. Alt katın açık penceresinden ince, kuru, yanık bir yüz görüyorum. Mustafa Kemal'in başı. Karşısında ayaküstü selam duran bir deniz komutanı. İngiliz filosunun kurmay başkanı. Donanma rıhtıma yanaşık denecek kadar yakın.

İnanabilmek için gözlerimin sevinç yaşını siliyorum.

Biraz sonra yangın, İzmir'in aşağı mahallelerini silip süpüren büyük yangın. Rıhtım üstü on binlerce insan dolu. Hepsini İngiliz donanmasına sığınmak çaresini aramakta. Fakat gemi merdivenlerine sokulan sandalları süngülü neferler geri kovuyor. Aralarında bu süngülere arkalarını vererek İzmir'e çıkmış olan ordunun asker kaçakları da var.

Mustafa Kemal açık otomobili ile Göztepe'ye gitmek üzere kalabalığı yardığı vakit kalabalıktan:

- Mustafa Kemal... Mustafa Kemal.

Sesleri geliyor. Paniğin nasıl korkak olduğunu gözlerimizle görüyoruz. Yangının bir sele benzeyen alevi ile, denizi kaplayan filo arasında on binlerce Yunanlı ve çeteci kalabalığı içinden Mustafa Kemal bir ilah iradesi gibi geçiyor.

Köşkün holünde oturuyorduk:

- Ne işi var bu donanmanın İzmir limanında? dedi:

Sonra aramızdaki ev sahibi hanıma:

- Siz Fransızca yazar mısınız? diye sordu.

Evet, cevabını alınca:

- Yirmi dört saat içinde İzmir limanından çıkıp gitmesi için filo komutanına bir ultiatom yazınız, dedi.

Zayıflar tekrar baygınlık geçirdiler:

- İngilizlerle harbe tutuşacağız, her şey bitecek... diyorlardı.

Mustafa Kemal'i vazgeçirmek mümkün değil mi idi?

Fakat yirmi dört saat sonra, Birinci Dünya Harbi'ni kazananların zafer donanması, demir alarak ve Türk sancağını selamlayarak, ağır ağır limandan uzaklaştı.

Cafer'in sıkılmış yumruklarını hatırlıyordum.

Aynı köşkte öğle yemeğine davetli idik:

General Pellé, Paşa'yı ziyarete gelecek... dediler.

General Pellé, İstanbul'da Fransız yüksek komiseri idi.

Köşkün dışında gelişini bekledik. Arabadan indi. Tutumlu ve sert adımlı bir yürüyüşle köşkün merdivenlerini çıkmaya başladı. Mustafa Kemal ziyaretçisini karşılamak üzere sokak kapısında görününce, generalin yüzü sapsarı kesildi, sendeler gibi oldu.

Yalçın yüzlü, uzun ve büyük bir seferin bütün şanlarını ve şereflerini bakışlarında dalgalandıran Mustafa Kemal gülümseyerek generale yardım etti.

Galata rıhtımındaki mareşalin hayali gözümün önüne geldi.

*

Mustafa Kemal'in kumandanını karşılamak üzere İstanbul'a koştum.

Köprünün üzerinden, Eminönü'nden Babiâli'ye doğru o geçişin ayakları altında bütün acı hatıralar çiğnenip havaya uçuyordu.

Çan takma günü yokuşu tırmanan halk, kadınları ile, çocukları ile, delikanlı ve ihtiyarları ile geçiş yollarına dökülmüştü. Bu fırtına gibi, kasırga gibi, kuruntu verici bir sevinç coşkunuğu idi.

"Akşam"ın gene aynı odasına döndüm. Boğaziçi gene karşımda idi.

*

Ağır bir hastalığın nöbetleri içinde ölümü iki gözleri ile görmüş gibi olanlar vardır. Ben iki gözümle battığımızı gördüm ve kurtulduğumuzu gördüm.

Mustafa Kemal'i unutamam.

O sonra daha da büyüdü. Kendi milletine tekrar o günleri göstermek için, asıl Kurtuluş Savaşı'na zaferden sonra girdi.

İnkılap nizamının Atatürk'ü zaferin Mustafa Kemal'i ni gölgede bıraktı. Kendini gene kendi geçti.

Gençler, bizim çektiklerimizi çekmemek ve bu halka çektirmemek için, siz de Atatürk'ü unutmayınız. Mustafa Kemal bizimdi. Atatürk sizindir.

BİR ESKİ HATIRA

Mustafa Kemal'in esir düştüğü havadisi yayıldığı akşam

Gazeteye geldiğim vakit, Anadolu'nun birdenbire kapandığını söylediler. İstanbul ve Türkiye'nin işgal altındaki şehir ve köyleri ile memleketin öbür kısmı arasında hiçbir temas yapmaya imkân yoktu. Aradan 25 yıl geçti. O sabahki heyecanın şimdi bile gönlümde ürperdiğini duyuyorum.

- Acaba Yunanlılar mı taarruza geçtiler?

- Belki de bizimkiler...

Tarihte hiçbir perde bu kadar ağır bir kader sırrı üstüne inmemiştir. Ne Rumca ve Ermenice gazetelerde, ne İngiliz veya Fransız ağız konuşanların sözlerinde merak giderici bir yayıntı bile yoktu.

- Canım biz taarruz edebilir miyiz? Daha geçenlerde Fethi Bey mütareke aramak için Londra'ya gitti. Ummam ki böyle bir delilik yapalım.

- İhtimal ne cepheyi, ne de cephe gerisini tutamaz hale geldikleri için bir son çare aramışlardır.

Hepimiz Mustafa Kemal'in askerlik dehasına inanırdık. Onun her şeyi vara olduğu kadar yoka da çevirecek bir zar atmayacağını biliyorduk.

Fakat nasıl haber almalı idi?

Bütün günümüz adeta merak sancısı içinde geçti. Yalnız yemekten değil, düşünmekten kesilmiştik. Zırhlıları ile, tümenleri ve alayları ile Birinci Dünya Harbi düşmanlarının zaferi İstanbul'un sularında ve sokaklarında idi. Bir tek ümit, bir avuç askerde ve Mustafa Kemal denen bir isimdedir. Kapkara perdenin arkasında yalnız onların yaklaşip uzaklaşan hayaletlerini sezinliyoruz.

Nihayet Rumca gazetelerde ilk rivayetler söktü, biz taarruza geçmiştik ve başımızı Yunan ordusunun çelik kayasına boş yere çarpıp duruyorduk.

Türk ordusunun bir taarruz savaşına giremeyeceği fikri, bizim neslimizin değişmez hakikatlerinden biriydi.

Ordumuzun kahramanlığına bel bağladık, fakat onun ancak dayanma mucizeleri verebileceğini sanırdık.

Rumca gazetelerin haberiyle, merakımız biraz azalsa bile, kaygımız hâlâ ateş gibi yanıyordu.

Bu ertesi gün de böyle sürdü. Saat geçtikçe ümitsizliğimiz arttı. Havadis duyurmakta Beyoğlu gazeteleri ile yarış eden ve üstüste kasabalar aldığı rivayetlerini uyduran bir Türkçe sürüm gazetesine kızıyorduk.

- Taarruz sökmüş olsa, bir tebliğ verirdi. Durduk mu, geriledik mi? Ah hiç olmazsa bir iki kasaba alsak da öyle dursak...

Bir iki kasaba alıp durmayı nimet saymaya başlamıştık. Az da olsa bir başarıyı halk güvenini arttırma yolunda kullanmak kolaydır. Bu bir edebiyat işidir. Fakat ya hiçbir şey yapamadıysa, ya geriledikse?

Mustafa Kemal'e kızanlar ağızlarını açmışlardı bile...

Akşamüstü, gene beynimizin içinde aynı burğu, kalbimizin içinde aynı ağrı, Büyükkada'ya gidiyorum, aydınlık, ferah bir ağustos akşamı... Köpüklü, uyanık ve neşeli bir deniz... Güverte tika basa dolu... Türkçe konuşmayanlarda birbirinin sözünü kapatan bir sevinç var. Sadece bu sevinç bizi yıkmaya yeterdi. "Ne olmuş?" diye sormaktan korkuyorduk.

Bir fena şey vardı. Kimseye bir şey sormaksızın onu zihnimizde hafifletmeye uğraşıyorduk. İhtimal durmuştuk. Belki de bir iki noktada gerilemiştik. Ordu bozulmamışsa bundan ne çıkardı? Yunanlılar da artık bitkin bir halde değil miydiler? Aşağı yukarı bir uzlaşma yapabiliirdik. Bu da elbette Sevr Antlaşması'ndan daha iyi olurdu.

Fakat içimizdeki sualin, kimseden aramaya cesaret edemediğimiz cevabı kendiliğinden geldi:

- Başkumandan Mustafa Kemal Paşa bütün karargâhı ile beraber esir olmuş...

Keder insanları öldürmez derlerse, bu söze inanınız. Kalp denen şeyin ne dayanıklı bir maddeden yapılmış olduğunu ben o akşamüstü Büyükkada vapurunun güvertesinde öğrendim.

Türkleri, Büyükkada Yat Kulübü'nden kovmuşlardı. Yalnız bir iki şımarık, yolunu bularak içlerine sokulabilmişlerdi. Bunlar da o akşam cezalarını çekmişlerdi. Çünkü kulüpte Mustafa Kemal'in esir olması şerefine kavın bütün şampanyaları patlıyor ve o Türkler de dağıtılan kadehleri içmeye zorlanıyordu. Ada sokakları çoluk çocuğun çılgınlıkları ile geçilmez bir halde idi.

Ölümü bir uyku, rahat bir uyku gibi arayarak sabahı ettik. İlk vapurun en görünmez köşesine sığınarak, iki büklüm köprüye indik.

Bütün Türkleri yas içinde bulacağımı sanıyordum. Meğer ne kadar soysuzluğa uğramışız. Acaba hepsi şu veya bu muhipler cemiyeti azaları mıydı? Bizimkiler utançlarından evlerinde mi kalmışlardı? Bu gülüşler, bu çırpınışlar, bu el sıkışlar ne idi?

Meğer bütün karargâhı ile Başkumandan Mustafa Kemal değil, Yunan Başkumandanı Trikopolis esir olmuş...

Size kalbin ne kadar dayanıklı bir maddeden yapılmış olduğunu, yukarıda söylemeseydim, burada söyledim.

Bir çocuk gibi sıçramaya başladım. Habere, havadise, telgrafa koşuyorum. Hani dün kızdığımız o sürüm gazetesi yok mu, resmi tebliğlerin kilometrelerce gerisinde imiş. Yunan ordusunu mahvetmişiz ve İzmir'e iniyormuşuz.

Ben ömrümde, hiçbir edebiyat eserinde, ordulara ilk hedeflerinin Akdeniz olduğunu bildiren gündelik emri okurken duyduğum zevki duymadım, bu, bütün heyecanların üstünde bir heyecan veren, bütün şiirlerin üstünde bir şiirdi. Ne olmuştu, biliyor musunuz? Kurtulmuştuk.

Konuşmak için dilim, yazmak için kalemim tutuldu. İkdam'daki Yakup Kadri'yi aradım, ilk vapurla İzmir'e gitmeyi teklif ettim.

Tuhaf şey: İzmir'in alındığı haberi geldiği vakit içimizde artık sevinme gücü kalmamıştı. Gönlümüz, uzun ve derin bir uykuya dalmış gibiydi. Bir hastanın başında günlerce beklemekten, bir ordunun içinde günlerce vuruşmaktan sonraki yığılıp kalmaya benzer bir uyku... Hatta daha fazla ağlamalı bir hal... Bir akşam önce şampanya bayramı yapanların yüzlerindeki unulmaz yası görmekten bile sevinemiyorduk.

Ya o boz renkli, üstlerinde zafer yollarının henüz tozunu bile silkmeyen askeri, İzmir rıhtımı üstünde oturup dinlenirken gördüğümüz sabah... Hiçbir şey yapmamış gibiydiler...

kitap

Doğru karargâha gittik. Mustafa Kemal'i ve İsmet Paşa'yı masada baş başa bulduk. Mustafa Kemal:

- İstanbul'dan ne haber? diyordu.

Biz de ona kurtulmuş İstanbul'un taze kokusunu getirmiştik.

Fakat bitirmiş bir adam gibi değildi. Yangın alevleri ile aydınlanan İzmir gecesinde:

- Asıl şimdi başlıyoruz, demişti. Siz ikiniz de benim mebusum olacaksınız. Asıl bundan sonra işlerimiz var.

Milleti yok olmaya doğru götüren geçmişe nasıl bir kinle bakıyordu. O, neyin ve nasıl kurtarıldığını herkesten daha iyi biliyordu. O, batmak denen en büyük tarih faciasına bu milletin niçin uğramış olduğunu unutmuyordu. Türk topraklarında gömülen, esir kamplarına taşınan veya kaçan düşmana ehemmiyet bile verdiği yoktu: asıl düşman memlekette idi. Şimdi onu yenmek, daima "hakiki" vasfı ile birlikte kullandığı kurtuluşa ermek lazımdı.

Zaferini kullanmaya karar vermişti. Etrafında her şeyi artık bitmiş sanmakta olanlarla, her şeyin ancak başlangıcında olduğumuza inanan bu adam ve yakın fikir arkadaşları arasında ne derin bir uçurum vardı. Bu yakın fikir arkadaşlarının en yakını hiç şüphesiz İsmet Paşa idi. Ondan başka birçokları, yeni girilen hakiki Kurtuluş Savaşı'nda ondan ayrılacaklar ve bu savaşın hâkimiyet-i milliye prensiplerine aykırı olduğunu iddia edeceklerdi.

İlk defa şarklı olmayan bir zafer sahibi karşısında idik: gerekirse bu zaferin bütün şerefini ve şanını, fikir savaşında feda etmeye karar veren bir şef!

Bir başkası da olabilir, İstanbul'da Vahdettin'in veya yerine geçen bir padişah ve halifenin sadrazamı olup işin çıkardan çıkardı. O, İzmir'den İstanbul'a gitmiyor, Ankara'ya dönüyordu.

İzmir kapılarında Mustafa Kemal

Ordunun İzmir'e girdiği haberini alınca, Yakup Kadri ile beraber bir İtalyan yolcu vapuruna atladık ve yola çıktık. Başkumandan Gazi ve Müşir Mustafa Kemal Paşa'yı görmeye gidiyorduk.

Limana girdiğimiz vakit, şehre çıkmak isteyen yolcuların kâğıtlarına bakmak üzere, birkaç subay vapura geldiler. Yakup'la beni hemen bıraktılar.

Rıhtım üstünde sırtlarını yapı duvarına dayayıp sefer yorgunluğunu gideren boz esvaplı askerlerden başka kimse yoktu. Doğru Kramer Palas Oteli'ne gittik. İki oda tuttuk ve eşyalarımızı bırakarak başkumandanlık karargâhını araştırmaya koyulduk.

Kordon üstünde bir evi salık verdiler, gittik. Alt katın açık penceresinden, masası başında oturan Mustafa Kemal'in keskin profilini görüyorduk. Bir İngiliz subayı, karşısında ve ayakta idi.

Onunla konuşması bitince bizi hemen yanına çağırdı: "- İstanbul'da ne var, ne yok?" diye sordu. Yakup'un "İkdam"da, benim "Akşam"da yazdıklarımızı öteden beri takibettiğini öğrenmiştik. Biz de onun yabancı olmamakla beraber, heyecanımızı güç tutuyorduk.

İzmir kıyılarında Mustafa Kemal... Bu, rüya gibi bir şeydi. Yanık yüzlü, tığ gibi endamlı, ürkütücü ve engin bakışlı, acaba hangi masaldaki kahraman bize o sabah görünen Mustafa Kemal kadar güzel olmuştur.

Sonra bizi başka bir odada, büyükçe bir masanın başındaki Garp Cephesi Kumandanı İsmet Paşa'ya gönderdi, "-İstanbul'dan haber var" dedi. İsmet Paşa ile tanışıklığımız daha eski idi.

Bu korkunç yangının başladığı gündür. Eşyalarımızı almak için bile bir daha Kramer Palas'a dönemedik. Ateş büyüdükçe ve sardıkça rıhtım boyu halk kalabalığından kararmaya başladı. Mustafa Kemal'in bu evi bırakarak ya Karşıyaka yahut Göztepe taraflarına gitmesi lazımdı. Fakat yanına kim girse reddediyordu.

Başyaver Salih bize:

"- Misafirsiniz, belki sizi paylamaz, bir de siz teklif etseniz..." demişti.

Doğrusu bu akıl verme vazifesini üstümüze almak istemedik.

Akşam saatleri geldi. Kordon arkası ateş, kordon boyu çığlık içindeydi. Kayıklarla limandaki yabancı zırhlılara koşuşan halkı, merdiven başlarındaki süngülü nöbetçiler geri kovuyorlardı. Mustafa Kemal ve arkadaşlarını bu sınırsız, kaçak ve şüpheli insanlarla dolu kalabalığın içinden sıyrıp çıkarmak bir mesele idi.

Nihayet Mustafa Kemal karar verdi. Yol açmak için bir büyük kamyonla birkaç otomobili güçlülükle kapı önüne yanaştırdılar. Mustafa Kemal İzmir'e girdiği için kendisine evini teklif eden Latife Hanım'ın Göztepe'deki köşküne gidecekti. Biz de Karşıyaka'da bir eve misafir olacaktık.

Mustafa Kemal asker dolu kamyonun arkasında açık otomobilinde, bağırışan, haykırışan, ağlaşan halk arasından:

- İşte... İşte o... İşte Mustafa Kemal!.. seslerini duyarak geçti, gitti.

Bir hamle etseler, daracık Rıhtımboyu üstünde Mustafa Kemal'i nefessizlikten boğabileceklerini ürkerek düşünüyorduk. Bu dehşet hissi altındaki kalabalığın yıldınlığı nedir, onu hiçbir zaman İzmir'in o akşamında olduğu kadar anlamak fırsatını bulamadım.

Karargâhlar Bornova köyünde idi. Biz de bir İngiliz evine yerleşmiştik. Akşamları Mustafa Kemal beni ve Yakup'u alır, Göztepe'deki köşküne götürürdü. En bahtiyar saatlerimizi orada geçirirdik. Osmanlıcada tahkiye denen bir söz vardır, bu iyi, tatlı ve sürükleyici anlatışta Mustafa Kemal'e yaklaşabilen belki hiç kimse görmedim. Konuştuğu gibi yazsaydı, büyük bir sanatkar şöhreti de bırakacağına şüphe yoktu. Naima'nın bir inşa, bir tahkiye tarafı vardır. Mustafa Kemal'in yazısı bu inşa, konuşması bu tahkiyeye benzerdi. Eşsiz bir

kitap

hafızası vardı. Hikâyeleri, renkler ve nüanslarla canlanır, dururdu. Akşamları kumandan ceketini çıkarır, bildiğimiz kemerli beyaz Rus gömleğini giydiği olurdu. Bu gömlek yakışabilmek için, vücudu ve beli ne kadar ince olmalı idi.

O günler, Mustafa Kemal'in, bir destan şairinin hayalinde tamamlanabilecek ne eksikliği olduğunu düşünüyorum.

Geceleri "sevmek mi, acımak mı?" diye bir bahis açar söyler, dinler, sorar, güler veya coşardı. Alayı kuvvetli, hicvi yıkıcı idi.

Gündüzleri en ciddi işleri, ayaküstü, şaka eder gibi bir yapışı vardı. Bunlardan biri İngiliz harp gemilerinin limandan çıkması için ordu kumandanına verdiği ultimatodur. Latife Hanım'a Fransızcasını yazdırıp, dil meselesi üstünde konuştuğu vakit bir tercüme eğlencesi yaptığı zannedilebilirdi. Bazıları telaş etmişler:

- Buraya kadar her şey iyi gitti, şimdi İngiltere ile harbe tutuşacağız, aldıklarımızı da geri vereceğiz, demişlerdi.

Bizim bile, hele bir mütareke yapalım, İngiliz gemilerinin birkaç zaman daha İzmir limanında kalmasından ne çıkar, diyeceğimiz geldi. Fakat mühlet saati geldiğinde donanmanın ufuklara doğru kaybolduğunu gördük.

İstanbul'daki Fransız Generali Pelle'nin Göztepe Köşkü merdivenlerini nasıl sararak çıktığını hatırlıyorum. Konuşmadan sonra Mustafa Kemal diyordu ki:

- Bana Boğazlar üstüne yürüyen kıtaları durdurmamı teklif etti. Ben de muzaffer orduları hiçbir yerde durdurmak mümkün olmadığını, hemen mütareke yapmaya karar vermelerini söyledim.

Bir müddet durdu, güldü:

- Muzaffer ordular... dedi, bunlar o kadar dağıldılar ki toplamaya kalkışsam kimbilir kaç hafta sürer!

.....
Batı Anadolu'nun yanan yerlerini dolaşarak Bursa üstünden İstanbul'a geldik. Hayli sonra gazetecilerle beraber İzmit'e giderek tekrar kendisiyle buluştuk.

Bu meşhur İzmit gecesidir. Mustafa Kemal Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti yerine siyasi bir parti kuracaktı.

Partinin adı ne olmalıydı?

Gazeteciler türlü fikirler ortaya attılar. Hepsinden çıkan netice şu idi ki, yeni siyasi parti bir sınıfa dayanmalıydı. Mustafa Kemal:

- Partinin adı "Halk"tır, dedi, bizde ayırmaya kalktığınız bu sınıfları tek bir halk kelimesi içinde toplamak daha doğru değil midir?

İnkılapçı Mustafa Kemal, yeni ve uzun savaşına başlamak üzereydi. Kimimiz sevinmek, kimimiz kaygılanmak ve şüpheye düşmekle, onun karşısında manevi ayrılığa başlıyorduk. Nurettin Paşa'nın İzmir Müftüsü Rahmetullahu Efendi'ye yazdığı mektuptan çıkan hadiseyi incelediği vakit, Mustafa Kemal'in nereye doğru yöneldiği belli idi. Bize göre artık büsbütün kurtulacaktık. Başkalarına göre yeniden çile dolduracaktık. Zaferi unutmuş gibiydi. Birçoklarının son zannettiği şey, onun için başlangıçtı. Mustafa Kemal'de İstanbul'a dönerek Halife-i Ruy-u zemin ve padişah-ı Osmanıyan, Abdülmecit Han Hazretlerinin istanbolinli sadrazamı olmak niyeti yoktu. Osmanlı tarihinin bitmiş olduğuna inanmak lazımdı.

Trende İstanbul'a dönerken kompartımanlara ayrılmıştık. Hızlı konuşanlarımız, fısıldaşanlarımız, büsbütün susanlarımız ve derin kaygılar içine gömülenlerimiz vardı.

Mustafa Kemal, yeni seçimleri ve yeni partiyi hazırlıyordu. Pek az kimseler yeni bir devlet kurulduğunun farkında idiler.

GAZİ MUSTAFA KEMAL, REJİMİN DEĞİŞECEĞİNİ MECLİS'E, İLK DEFA NASIL HABER VERDİ?

"Cumhuriyetin ilan edileceğini Mustafa Kemal Paşa'nın Meclis'teki hususi bir toplantıda ilk defa açığa vurduğu ve yeni rejimin meseleleri üzerinde görüştüğü 11 Eylül 1923 gününün hikâyesini, hatıra defterinden olduğu gibi naklediyorum."

Ankara, 11 Eylül 1923

Bu sabah Divan-ı Riyaset toplanacaktı. Dokuz buçuğa doğru şehre indim. Taşhanın altındaki kahvede, bir müdet Ali (Çetinkaya), Necati (rahmetli Maarif Vekili) ve Sabit (Erzincan mebusu) beylerle oturduk. Hükümetin gevşekliğinden, idarenin bozukluğundan bahsettik. Bunda herkes birleşiyor. Meclis'te Fethi Bey (rahmetli Okyar) hükümetine samimi itimad eden kimse yok. Herkes sinirli ve şüpheli: "- Acaba Gazi yeni bir şey yapacak da onun için mi işleri yüzüstü bırakıyor?"

Bahçede oturan Ahmet Bey (rahmetli Ağaoğlu) beni yanına çağırdı. Grup ve fırka heyet-i idarelerine intihap edilecek namzetlerin listesinden şikâyet etti ve o sırada Meclis'e giren bahriyeli mebus Ali Rıza Bey'i göstererek:

- Bizi bu mu idare edecek? dedi.

İlk namzet listesinde onun da adı varmış. Bu liste daha genç ve liberalmiş. Ahmet Bey: "- Bu İttihat ve Terakki'nin tıpkısıdır. Aynı yola gidiyoruz" dedi.

Oldukça öfkeli idi. Yeni namzetlerin biri mutaassıp hoca, bir takımı oportünist, bazıları da silahlı takımındandı:

kitap

"- İktidar sağa kaçıyor, hepimizi feda edecekler" sözünü de ilâve etti.

Divan'dan sonra, saat yarımında, reis vekili Sabri Bey (rahmetli Sabri Toprak) ve bir iki arkadaşla yemeğe çıkıyorduk. Meclis'in iç kapısından bahçeye ineceğimiz sırada, Mustafa Kemal Paşa'nın hademeye papuçlarını sildirdiğini görünce durduk. Gözünde kendini bir tuhaf değiştiren, olduğundan daha zayıf ve yaşlı gösteren kenarı kapaklı toz gözlüğü vardı. Fırka içtimainın kaçta olduğunu sordu. Üçte idi:

- Bana birde olduğunu söylediler. Onun için erken geldim, dedi.

Odasına giderken bizi de davet etti. Mebus olmakla beraber hâlâ yaverliğini yapan eski zabıtlardan biri fırka nizamnamesinin son şeklini getirdi. Nizamname bugün bütün mebuslar tarafından birer birer imzalanacaktı.

Biraz sonra cebinden nizamnamenin bir nüshasını çıkardı: Sahife açığına yazdığı Fransızca bir cümleyi okudu. Bu, Fransız cumhuriyetinin "bir ve gayr-i kabil-i tecezzi" olduğunu söyleyen cümle idi.

- Dün akşam Fransız ihtilal tarihini gözden geçirdiğim vakit not etmiştim, dedi ve sildi.

Bir sualin üzerine Kanun-u esasi tadilatı meselesine geçtik. Biraz önce içeriye giren Yunus Nadi de aramızda idi.

Gazi dedi ki:

- Cumhuriyet ne demektir? Kamusa baktım, chose publique kelimeleriyle tercüme edilmiştir. Bizde manası ne olmalı?

Gazi'nin, sözü hangi bahis üstüne getirmek istediği belli idi. Kanun-u Esasi'de yeni hükümet şeklini açıkça göstermek sırası geldiğini söyleyen Sabri Bey:

- Mesele bugünkü vaziyetin ifade edilmesinden ibarettir, dedi.

Gazi:

"- Ben projeyi gödüm. Çok eksik yerleri var. Bu hafta kendim uğraşacağım. Sonra bazı arkadaşlarla hususi müzakerede bulunuruz ve fırkaya getiririz, dedi.

Yunus Nadi:

"- Bunu en kuvvetli zamanımızda yapmalıyız".

Gazi kalemını masaya vurarak:

- En kuvvetli zamanımız bugündür, dedi.

Sonra yeni Kanun-u Esasi'nin kendi niyetine göre ilk maddesini okudu: "Türkiye, cumhuriyet usuli ile idare olunur bir halk devletidir."

Nihayet yakında Cumhuriyetin ilan olunacağını Meclis'te Mustafa Kemal Paşa'nın ağzından işitiyorduk. Haber ağzından ağıza yayılacak, Meclis'te herkes şüpheden kurtulacaktı. Acaba, böyle bir havadisi ölüm haberi gibi bekleyenler harekete geçecekler miydi?

Aramızdan biri sordu:

- Reisisumhur olduktan sonra gene Halk Fırkası'nın reisi kalacak mısınız?

Gazi gülümseyerek:

"- Aramızda öyle..." dedi.

Reisisumhurluk müddeti üzerine konuştuk. Onun fikrince Reisisumhur Büyük Millet Meclisi'nin de reisidir.

Dört sene, yedi sene bahisleri geçti. Bir gayretkeş:

- Kaydı hayat şartıyla da olabilir, dedi.

Gazi sert bir tavırla bunu reddetti.

Bir arkadaş fesih hakkı meselesini açtı:

- Vakıa şimdiki Meclis için düşünülecek bir şey yok. Sizin hükümetleriniz daima ekseriyet bulabilir. Fakat fırkalar çoğalınca hükümsizlik tehlikeleri de başgösterebilir, buna ne çare düşünüyorsunuz?

- Millet Meclis'i kendi kendini feshedebilir.

Bu cevap emniyet verecek gibi değildi. Akadışların ortaya sürdüğü fikirler şöyle hülâsa olunabilir: Cumhuriyeti Fransa'daki şekli ile almak arzusunda olanlar, bu hakkı reisisumhura ve hükümete bırakmak teklifinde bulundular. Eski İttihatçı Sabri Bey, fesih hakkının meşrutiyet devrinde iki defa suiistimal edildiğini hatırlatarak, ihtiyatlı olmayı tavsiye etti. Bir arkadaş, acaba fesih hakkı şartlarını son derece kayıtlamak, mesela, Reisisumhur ve hükümetin, bu hakkı, ancak fırkalar arasındaki nisbetsizlik anarşiye vardığı zaman kullanması daha doğru değil midir? dedi.

Gazi:

"- Millete müracaat eder, referandum yaparız," dedi.

Arkadaşlar bu usulün karışıklığını ve sebep olabileceği kargaşalığı öne sürdüler. Münakaşa gene kendisinin bulunduğu şöyle bir formül üstünde karar kıldı: "Reisisumhur ve hükümet, Millet Meclis'i ifa-yı vazife imkânsızlığında kaldığı vakit yeni intihabat icra ettirmek hakkına haizdir".

Sonra bir sual, konuşmamızı büsbütün başka bir istikamete çevirdi:

- Paşam, bu fırkayı nasıl yürüteceksiniz? En sağ ve en sol bir fırkanın içinde nasıl itilaf ettirilebilir?

Gazi dedi ki:

- Kanunu Esasiyi Meclis'e tasdik ettireceğiz. Daha iyi değil midir ki bu tasdik oluncaya kadar hocaları aramızda tutalım. ... Hocayı heyet-i idareye aldırışımın sebebi, hocalardan bir aza bulundurmak için. Olabilir ki hocalar onun yerine ... Efendiye rey vereceklerdi. ... Hoca bizim arzularımıza uyar. Hatta Men-i Müskirat Kanunu'nun tadilinden bahsettiğiniz vakit:

kitap

"- Dinde müskirat haram değildir, içenlere ceza verilir" dedi.

Müskirat Kanunu'nun tadili ... Hocanın kitaba uydurduğu gibi olacak: Hükümet önce meyhane ve sarhoşluğu menedecek, fakat içkiyi serbest bırakacaktır.

Fakat acaba her zaman böyle yeni bir sebep çıkmayacak mıydı? Mustafa Kemal, derin hoşnutsuzluklar olduğunu biliyor. Fakat, bizim gibi pek tabii olarak kendisiyle birlikte yürüyeceklerden fazla, geri kafalı mütaassıpları göz önünde tutuyor.

Bir aralık yaver içeri girerek. Şeyh Sünusi'nin geldiğini haber verdi.

"GİDEMEZSİNİZ!"

Bir bezginlik gününde idi; Atatük bize döndü: "Çocuklar, bir iki günlük eşya alınız bir dolaşmaya çıkalım" dedi; nereye gideceğimiz belli değildir.

Öyle bir mizaç durulmaya gelmez. İçi dalgalanmalıdır. Birçoklarını dinlendiren sessizlik ve biteviyelik, onu yaşamakta olduğundan şüphe ettirir. Bakışlarının mavisini uçar, dudaklarının gerginliği çözülür, sesine bir yorgunluk çöker. Bu sırada ağır bir tehlike haberi bile, onun için şevk kaynağıdır. Pırıl pırıl bakar, bir yenilmez irade çizgisi dudaklarını yeniden gerer, sesi bütün neşesine kavuşur. Birçoklarını ölüm kalım kaygısına düşüren tehlike haberini, onun yanında, yeni sevinçlerin müjdesi sanırsınız.

Atatürk'ün yine bir bezginlik gününde idi. Kışın hemen hemen ortasındayız. Şehrin içi dışı kara gömülmüştür. Devletin "umur-ı cariyesi" tabii akışında. Sabah dokuz buçukta iş, akşam beş buçukta ev. Bu "harcâlem" bir hayat, bir mekik tezgâhı. Yalnız o işsiz.

Bize döndü:

- Çocuklar, bir iki günlük eşya alınız. Bir dolaşmaya çıkalım, dedi.

Nereye gideceğimiz belli değildi. Fakat yaverine verdiği emirlere göre bir kara yolculuğu yapacaktık. O vakitler Ankara yakınlarına bile güç gidip geliyorduk. Taşrada ise yol, köylü arabasının çamura saplanmamak için istemeyerek çıktığı bir taşlı geçitten ibaret. Kağnı devri. Hani Sivas Valisi bir şoförle iki tekerlekli arabayı da hemen yasak eder, köylüler:

- Aman vali bey, kağnımızı yasak etme, biz senin yolundan gitmeyiz, diye yalvarırlar.

Yahut güney vilayetlerden birinde bir vali istasyonla kasaba arasında bir yol açmış. Ankara'dan bakanlar veya milletvekilleri gelince kurdelesini çözer, onlar gidince kullanılıp bozulmaması için yeniden bağlanmış. İşte o zamanlardayız.

Balâ'ya belki varabildik. Fakat daha öteye? Bakanlardan biri:

- Gidemezsiniz! dedi.

Nasıl? Gidemez miydi? Birden bezginliği üstünden gitti. Demek gidemezdi. Demek Ankara'nın beyaz hapsi içinde eli ayağı bağlı idi:

- Siz vekilsiniz. Zati buradan ayrılamazsınız. Biz gideriz, dedi.

Evden birer çanta ile geldik. Arkadaşlarından giyimini pek sağlam bulmadıklarına gardırobundan birer palto hediye etti. Yola çıktık.

Ruşen Eşref'le ben bir arabada idim. Balâ'ya vardığımız vakit gece yarısını geçmişti. Yaver jandarma komutanını uyandırmaya gitti. Adamcağız yarı çıplak pencereden bakmış.

- Atatürk geldi, çıkıp da bir yer hazırlatsanız...

Deyince gülmüş. Atatürk'ün bu kara kış gecesinde Balâ'da ne işi var? Olsa olsa bunlar birkaç yolcudur.

Kendini giyindirip sokağa çıkarmak ve yer aratmak için böyle bir bahane bulmuşlar. Penceresini, perdesini indirir, tekrar yatmaya gider. Komutanı inandırmak için bir hayli güçlük çekmişler.

Vekilin dediği doğru idi. Buradan ileriye gidemedik. Geri dönmeliydik. Sabaha karşı Ankara'ya, evlerimize kavuşurduk.

Yaver geldi:

- Yola devam ediyoruz, dedi.

- Nereye gideceğiz?

- Atatürk'ü takip edeceksiniz.

Kırşehir istikametine doğrulduk. Yarı bozuk şose bir müddet şöyle böyle gitti. Geceyi atlattık.

Atatürk ara sıra arabasını durdurarak kervanın tamam olup olmadığına bakıyordu. Neşesi ve hiç yıpranmayan gençliği üstünde idi. Bir aralık şose durakladı. Dümdüz bir kar, fakat bataklık olmasından şüphelendiren bir çözülmüşlüğü var. Atatürk'ün arabası ağır olduğundan bizim hafif araba ile denememiz lazım geldi. Biraz ilerledik ve iyiden iyiye saplandık.

Atatürk arabası ile yan sırta doğru bir kıvrılış yaptı, ham toprağın çamurunu uyandırmadan batağın öbür tarafına geçti. Öteki arabalar da peşinden gittiler. Ruşen Eşref'le ben, bir de şoförümüz saplandığımız yerde kaldık.

Ta uzakta, köye benzer bir karartının önünde bizim için yedek bir araba bırakıldığını görüyorduk. Oraya kadar

kitap

yaya gitmekten başka çare yoktu. Bazan ayak bileklerimiz kadar batarak, çamur içinde bir hayli yürüdükten sonra, birkaç muhafız askerin bulunduğu kamyonete kadar gittik.

Ben şoförün yanına geçtim. Ruşen Eşref arabanın içine bağdaş oturdu. Altı eşya ile dolu idi:

- Ne var bu örtünün altında? diye sordu. Askerler:

- El bombası efendim, dediler.

Doğrusu pek korkulu bir emniyet içinde idik.

Bir hayli gecikmiştik. Akşam ve hemen arkasından gece bastı. Hava tipiye çevirdi. Şoför:

- Önümü görmüyorum, diyordu.

Ruşen soldan, ben sağdan tekerlek izlerine bakarak, şoföre:

- Aman biraz bana doğru...

Diyor, göz yordamı ile pek yavaş yol alıyorduk. Yağış gittikçe arttığı için izler kayboluyordu. Durmadan camları silerek, gece vakti, bir hendeğe yuvarlanmamaya çalışıyorduk.

Bu bir işkence idi. Kaç saat sürdü, bilmiyorum. İkide bir:

- Gidemezsiniz! sözünü hatırlayıp vekil arkadaşımızı hayırla anıyorduk! Bir aralık ilk rastladığımız bir evde kalmayı bile düşündüm. Fakat Atatürk'ü merakta bırakırdık. Çilemizi ister istemez dolduracaktık.

Nihayet sis pus içinde Kırşehir'in soluk ışıkları göründü. Atatürk valinin evine inmiş ve ağır arabası tam konağın eşliğinde çamura saplanmış. Bu da tuhaf bir şeydi.

Dumanlı lamba aydınlığında Atatürk'ü güler, konuşur bulduk:

- Sizi merak ettim. Şuraya buraya haber yolladık. Bir cevap da alamadık. Karnımız aç... Haydi doğru sofraya... dedi.

Bilhassa O neşeli idi. Herkes yanındakine soruyordu:

- Yarın ne yapacağız?

Çiçekdağı'nı aşarak ilk demiryolu istasyonunda hazırlanan treni bulacaktık. Fakat acaba yol nasıldı?

- Daha berbatmış... diyorlardı.

Erken yattık. Bizi bir büyükçe eve götürdüler. Sac soba ile birdenbire hamam gibi ısınan, sonra yine birdenbire dam gibi soğuyan bir odanın yatak serili kerevetleri üzerine birkaç arkadaş büzüldük.

Ertesi sabah Atatürk kervan tertibini kendi üstüne aldı. Kar pek fazla idi. Yol belli değildi. Onun için önde hafif bir Ford gidecek, arkasında jandarma yüklü bir kamyon bulunacaktı. Ford arabasının vazifesi bize iz açmaktı.

Ara sıra yoldan çıkıp kara gömüldü mü, jandarmaların yardımıyla tekrar yolun üstüne konacaktı.

Köylerin kar üstünde yalnız baca uçları görünüyordu. Şehrin bir hayli uzağına kadar bizi uğurlayan vali, bir yerde arabasından indi ve Atatürk'ü selamladı. Bembayaz, uçsuz bucaksız kar üstünde simsiyah bir tören esvabı ile kapkara bir silindir şapka bırakıp yolumuza gittik.

Çiçekdağı'nı nasıl olup da aşabildiğimizi bilmiyorum. Kalın bir kar yığını, sağ yanımız alabildiğine uçurum, vakit gece... Çok defa "varmak" hayalini kaybediyorduk. Ölüm bir karış yanımızda idi. Dimdik çıkıyorduk. Bu kader midir, nedir, ona teslim olmaktı. Bu bir tevekkül hali idi.

Bir iradenin ayrılmaz, kopulmaz cazibesine tutulmuş sürükleniyorduk. O kaderden de kuvvetli idi. Atatürk gidecekti. Gitmeli idi.

Sonra aynı zorlukla, aynı tehlike ile indik. Ve düzlükte, direksiyonları boşanmış dizgine çeviren bir kaygan bataklık toprağa düştük. Büyük bir hızla sağa veya sola fırlayarak, sanki bir pencereden kurtulmaya çalışıyorduk.

Nihayet bütün pencerelerinin ışıkları ile tren göründü. Isınmıştı. Sofrası kurulmuştu. Bu, iki ray üstünde bir medeniyet parçası idi.

Atatürk gidebilmiş, götürebilmişti. Sanki bütün Kuvayı Milliye destanının bir senaryo denemesini yapmıştık.

Şevki, canlılığı, gençliği ile arabasından indi:

- Tehlikeli amma, hoş bir yolculuk yaptık, dedi.

- Atatürk, dedim, arabalar saplanıp kalsaydı ne yapardık?

Gözleri parlayarak:

- Ne mi yapardık? Atla, kağrı ile yolumuzu tamamlardık, vasıtamızı icat ederdik, dedi.

Mesele sık sık imkânsızlık hali bağlayan güçlüklerde değil, karar vermekte ve iradeyi kaybetmemekte idi.

Çok defa, yalnız kendine güvenirdi.

MUSTAFA KEMAL'İN BİR TİCARET MACERASI VE GAZETE SAHİPLİĞİ

Ordular Grubu Kumandanlığı'ndan İstanbul'a geldiği zaman bakmışlar ki Atatürk'ün üç beş bin lira tasarrufu var:

- Artık bir vazifeniz yok, böyle arkası gelmeyen masrafa dayanılmaz, paranızı bir ticarete koysak, demişler.

- Ama ben ticaret bilmem ki...

- Bilmenize hacet yok, efendim. Mesele A... Beyefendiye sizin bu ehemmiyetsiz paranızı kabul ettirebilmekte.

Ondan sonra paranız kendiliğinden işler, durur.

Söyleyen eski bir ahabı. A... Beyefendi de tanımadığı bir İstanbul kibarı. Kendi kendine, öyle ya topu topu birkaç bin lira var, anamın sandığında duracağına A... Beyefendi kim ise, onun sermayesi içinde dönüp çoğalsa hiç de fena olmaz, diye düşünür. Ahabı:

- Dün hatırıma geldi de A... Beyefendiye danışmadan size geldim. Onun razı olacağını söyleyemem. Çok büyük işler görür. Bunlar arasında birkaç bin liranızla alakadar olacağını tahmin etmiyorsam da bir defa görüşür, tanışırsanız... Pek hoş sohbet bir zattır da...

A... Beyefendi akşam meclislerinden birine Mustafa Kemal'i davet eder. Atlas döşeli kupa arabasını gönderir, Mustafa Kemal yanına Fethi Bey'i alarak gider. Niyeti Beyefendi lütuf buyurursa, Fethi Bey'in tasarrufunu da kendi parasına katarak "nemalandırmak"tır.

İstanbul tarafında bir konağa girmişler. Sofra, yemekler, salon hepsi yerinde. Beyefendi Babıâli üslûbu ile sohbetler açar, terbiyeli konuşur, pek nezaketli dinler, ticaret ve para gibi bahislere tenezzül edip dokunmaz bile! Mustafa Kemal içinden, galiba bizi beğenmedi, paramızı kabul etmeyecek, diye kaygılara bile düşer. Bir aralık, hani bizim mesele, der gibi ahabına göz ucu ile işaret eder. Ahabı sonunda güçlükle meseleyi açar, beyefendi yarı dinler, yarı dinlemez.

- Hele Paşa Hazretleri yazıhaneye teşrif etsinler de... gibi yarım ağız bir vaatte bulunduktan sonra, felsefeye mi, politikaya mı, bir kibar bahse daha geçer.

Gece geç vakit konaktan çıkmışlar. Mustafa Kemal yolda Fethi Bey'e:

- Nasıl? demiş.

- Nesi nasıl? İş nedir? Ne verilecek? Ne getirecek? Bir şey söylemedi ki...

- Tuhafsın Fethi, adamın nezaketine, kibarlığına baksana... Kendisinden böyle adi şeyler sorulur mu hiç?

- Ben bilmediğim işe senetsiz kontratsız on para koymam, der.

Mustafa Kemal, inatçılığı yüzünden, arkadaşının böyle bir fırsatı kaçırmasına onun hesabına esef eder ve ertesi sabah anasının da:

- Ne yapacaksın yavrum? Sakın paranı elinden kapmasınlar? gibi ihtiyatlı sözlerine karşı da, adeta beyefendi hesabına sıkılarak parasını alıp götürür. Yaveri Cevat'ın galiba yüz elli lirası birikmiş. O da rica ederek bu sermayesini kumandanının parasına katmış. Yolda Mustafa Kemal'in korkusu, ya kabul buyurmazsa?

Yazıhaneye gitmişler. Beyefendi Mustafa Kemal'in zarfını almış:

- Bir defa saysanız...

Sözüne:

- Değer mi? gibi bir yarı gülüşle baktıktan sonra kasasını açmış, içine atıvermiş.

Binlerce liranın eksik olup olmadığını bile merak etmeyecek kadar kibar olmak için kimbilir ne kadar zengin olmalı, diye düşünen Mustafa Kemal, sermayesinin de konduğu ticaret işinin teferruatı üzerine konuşmaktan bile sıkılmış. Çıkıp gitmişler.

*

Bunu ahabından sormuş. O da bir incir meselesinden bahsetmiş. İzmir'den bir yelkenliye konacaktı. Bir yere götürülecek, satılıp bir şeyler alınacak, o İstanbul'a gelecek, karma karışık, dolambaçlı bir iş ama, ahabı:

- Büyük kâr böyle olur. Yüzde ikiden, yüzde üçten ne çıkar? Bir iki dönüşte konan para iki misline çıkmalı ki bir şey anlayasınız...

Bir iki dönüşte iki misli, üç dört dönüşte dört misli, Mustafa Kemal anacığının alacağı evi hayalinde bir iyi döşemiştir bile!

Günler geçer. Yelkenli bu, gün ölçüsüne gelmez. Haftalar geçer, Mustafa Kemal Fethi Bey'e bir sorayım, der, o soğukkanlı ve realist:

- Ne yelkenlisi, ne inciri birader... Mükemmel dolandırdılar seni...

Derse de, atlas döşeli kupa, sofrası üstündeki kristal kadehler, yaldızlı koltuklar, sonra beyefendinin para zarfını şöyle kasaya doğru atışı gözü önünde canlanan Mustafa Kemal arkadaşına kızar:

- Sen de hep böylesin. Her şeyin fena taraflarını bulursun, diye sinirlenip yine ahabı ile soruşturur.

Yanlış bir limana mı gitmişler, yoksa incirde kurt yokmuş da var diye rüşvet mi istemişler, boşalmış da yerine yükleneceği mi beklemekte imişler, her görüşmede yeni bir havadis! Hatta hepsinin beyefendide telgrafları var.

Bir gün bütün cesaretini toplayıp beyefendiye gider. Aa... Sanki hiçbir şey yok. Adamcağız masasının başında, eski hal, eski düzen... Büyükdere postası sekiz on dakika rötar yapmış gibi bir şey... Mustafa Kemal, zahir büyük tüccarlık bu, hiç tecrübem olmadığı için ben telaşlanıyorum galiba, diye ayrılıp yine beklemeye koyulursa da içine nihayet bir şüphe de girmiş. Ha geldi ha gelecek günlerinde Sultanahmet Meydanı'nın deniz görür bir köşesinde zavallıya o gün ikindiye doğru enginde görünecek yelkenliyi bile gözetletmişler. Tabii sizin de anlayacağınız üzere en sonunda tekne batmış!

Cevat ne kadar olsa küçük subay, parasız. Yüz elli lirasını kaybetmeyi bir türlü içine sindiremediğinden bir gün Beyefendiyi köprü üstünde sıkıştırır:

- Buraya bak, ben Paşa değilim, ya şimdi paramı verirsin, ya seni köprüden aşağı atarım, demiş ve sermayesini kurtarmış.

kitap

Mustafa Kemal, o güzel tatlı anlatışı ile bu ticaret macerasını ara sıra tekrarladığı zaman, hâlâ maaş artıklarından birikme parasına içi yanardı.

*

Bir müddet sonra İstanbul'da bir gündelik gazete meselesi ortaya çıkar. Gazetenin başında Fethi Bey var. Mustafa Kemal, az da olsa, sermaye koyanlar arasında.

Bu yeni ticaret büsbütün tatlı. Yazacaksın, yazdıracaksın, fikir kavgaları yapacaksın, üstelik para da kazanacaksın.

Gazete müşterisi nedir? Bir gazeteyi alanlardan yüzde kaçını ciddi yazı okur, yüzde kaçını meraklı havadisler ve tefrikalar peşindedir, Mustafa Kemal'in bunlar hakkında hiçbir fikri yok. O sanıyor ki o günkü gazetelerde Fethi Bey'den daha akıllı başyazar mı var, kendisinden daha iyi polemik ilhamları kim verebilir, o halde bu gazetenin, sürümü de hepsinden daha yüksek olması pek tabii değil midir? Birçok fikir adamları ve yazarlar bu hataya düşmüşlerdir ve imzalı makalelerinin bir gazeteyi, niçin imzaları altında çıkan bir kitaptan daha fazla sürdüreceği sualini kendilerine sormamışlar, sonra bir gazete yazıcılığının hususiyetleri üzerinde de durmamışlardır.

Biz okurlarımızla konuştuklarımızı birbirine karıştırırız. Konuştuklarımız seviyece, zevkçe aşağı yukarı bir ayarda olduklarımızdır. Bunlar, çok defa, gündelik gazete bile okumazlar. Beğendikleri gazete en az, ele almadıkları gazete ise en çok satar. Evet, gazetecilik de bir ticaret ama, bir fikir adamı için dahi incir üzüm alışverişi kadar anlamadığı bir ticaret!.

Mustafa Kemal de, gazetesini evinde okur, pek hoşuna gider, herkesin elinde görmek sevincini tatmak için erken sokağa çıkar. Ne kimsenin elinde, ne de müvezzilerin ağızdadır. Böyle bir gazete çıktığından sokaktaki, tramvaydaki ve otobüsteki şehir habersiz görünür. Halbuki Mustafa Kemal meclislerinin hepsinde herkesin gazeteden haberi vardır.

Gazete teknesi, incir teknesi kadar da dayanmaz. Bütün kumandanlık hayatından nesi kalmışsa, o da en çok sürülmemesi için hiçbir sebep olmayan bu gazetede eriyip gider.

Onun için, iktidarda iken dahi, gazete Atatürk'e korkulu ve tehlikeli bir teşebbüs olarak görünmüştür.

Hâkimiyet-i Milliye kendisinin: Pek mütevazı yaşardı. Yeni bir makine almak lazım geldiğinde Başvekil İsmet Paşa bana:

- Gazete bir şahıstır. Ben şahıs gazetesine nasıl para yardımı yapabilirim? demişti.

Biz, düz makinede bir türlü iyi ve yeter sayıda basılamayan gazetesine bir makine satın alması pek faydalı olacağını kendisine anlatmaya çalışıyorduk. Şöyle düşündü, taşındı:

- Ben öyle şey istemem, dedi, İsmet Paşa'ya söyler, gazeteyi partiye veririm, makinesini de parti düşünür. Devlet ve hükümet adamlarının gazeteleri serbest piyasada sürülmez. Bu eski, çok eski ve çok bilinen bir şeydir. Hususi adam ziyan eder ve gazetesini çıkarmaktan vazgeçer. Devlet ve hükümet adamı ise, gazetesine zoraki yaşama imkânları arar. Bunları da ancak resmi kaynaklarda bulur. Kendisine de, hükümetine de, partisine de söz getirir.

Çok partili rejimlerde parti gazetelerinin zoraki yaşatılması için bizde yapılanlar, hiç, ama hiçbir demokraside yapılmaz ve yapılamaz. Hazinesin parası son akçesine kadar tamamiyle milletindir: Bu paradan ne bir şahıs, ne de bir parti hesabına fedakârlık istenemez. Bir gün bu türlü cömertliklerin hepsini âmir-i ita'ların meteliğine kadar tazmin edeceklerinde şüphe var mı?

Atatürk'ün bir makine de almak elinde idi, bir milyon abone yazdırıp milyoner olmak da!

Hele iktidarda iken o Beyefendiyi bulup kendisine sermaye olarak yalnız bir tek kelimesini, bir tavsiye kelimesini vermiş olsaydı, hiç incir teknesi batarmıydı?

1908'DEN ÖNCE SELANİK'TE BİR SOFRA BAŞI: "NİÇİN BİR MUSTAFA KEMAL ÇIKMASIN?"

Bir masa başında arkadaşları ve tanıdıkları ile buluşup konuşmak! Atatürk'ün ilk gençliğinden Çankaya'da ağır hastalığından önceki son akşamına kadar en büyük zevki bu olmuştur. Yiyip içmek, eğlenip coşmak, hepsi konuşmalar ve tartışmalar bahanesi idi.

Selanik'teki kapalı birahanedeki veya açık bahçedeki masanın başında yine o vardır. Gelenler gelir, gidenler gider. Sabaha karşı kalksa bile, vazifesine geciktiği olmamıştır. Arkadaşlığı bırakılmaz ve geçilmez olduğu kadar, kendinden başkaları için yorucu idi.

1908 meşrutiyetinden önce bir akşam üstü yine aynı toplanma. Masadakiler arasında Fethi ve Ali Fuad Beyler de var (Okyar ve Ali Fuad Cebesoy). O sırada Venizelos Girit'te ve Settar Han İran'da hürriyet savaşına atılmışlardır. Masa konuşması bu iki hadise üzerine döner. Bir aralık Fethi Bey:

- Niçin bizim milletten böyle adamlar çıkmaz, diye ha- setlenir.

Bu söz üzerine sofrada bir susmadır, gider. Mustafa Kemal derin bir düşünceye dalmıştır. Arkadaşlarından biri, neden sonra, ona dönerek:

- Ben senin ne düşündüğünü biliyorum, der.

- Ne düşünüyorum?

- Neden ben çıkmayayım, diyorsun.

kitap

Mustafa Kemal bakışlarını derin bir hayalden sıyrarak cevap verir:

- Evet, niçin bir Mustafa Kemal çıkmamalı?

Bahis uzadıkça uzar, masadakilerin canları sıkılmıştır. Fethi Bey daha eğlenceli bir içki yerine gitmeyi teklif eder. Giderler.

- Evet niçin bizden de çıkmamalı?

Bu defa Fethi Bey, akşamı daha eğlenceli bitirmek için, danslı bir yere gidilmesini teklif eder. Giderler. Kimi bir kadın bulup dansa kalkar. Kimi bir zevke dalar. Mustafa Kemal, Ali Fuad Bey'i bırakmaz:

- Niçin çıkmamalı?

Bu millet Yunanlılardan da mı cansızdır, İranlılardan da mı aşağıdadır? Bahsin sonu gelmez. Ortalık ağarmaya yüz tutar. Hepsi erkenden vazifeleri başında bulunacaklar.

Fethi Bey kendi evine döner. Ali Fuad Bey'in evi uzakçadır. Mustafa Kemal:

- Sen bize gel, anam bir şeyler hazırlamıştır, kahvaltı eder, yıkanıp traş olur, daireye gideriz, der.

Anası pek sevdiği oğlunu bekleyerek sanki hiç uyumamıştır. Vurulur vurulmaz kapıyı açar:

- Bu kadar geç kaldığınıza göre iyi eğlenmişsinizdir. Ooh.. ooh... Ne iyi ettiniz, der.

Ali Fuad Bey:

- Aman teyze sormayınız, Fethi Bey'le beraberdik.

- Fethi ile mi? Akıllı çocuktur o...

- Oğlun birahane de bir bahistir tutturdu, bir türlü arkası gelmez, Fethi haydi başka yere gidelim de eğlenelim, dedi.

- Ya... Fethi öyledir, akıllıdır o...

- Gittik ama, oğlunun bahsinden kurtulursan kurtul. Yine konuştuk, durduk.

- Fethi ne yaptı?

- O eğlenecek bir şey buldu.

- Dedim ya, akıllıdır Fethi...

BİZİM TARİHTEN

Atatürk'e rağmen seçilen iki mebus - Necati'nin ilk vekilliği - İstanbul gazetecilerinin muhakemesi - Yüzellilikler ve Atatürk.

Atatürk'te vehim ve korkudan eser yoktu. Fakat etrafındaki birtakım türedi menfaatçiler, daha ilk zamanlarda onu tedhişçiliğe götürmek için ellerinden gelen fesat ve fitneyi çevirmişlerdi.

Henüz ilk seçimde bir vatandaş Eskişehir'de tek parti listesine isyan etti. "Müstakil" milletvekili çıktı. Bu vatandaşın adı Emin Sazak'tır. Tedhişçiler bu isyanı cezalandırmak için olanca tahriklerde bulundular, fakat muvaffak olamadılar.

*

Atatürk'ün tek parti listesine ikinci isyan Trakya'nın bir çevresinde olmuştu: Bir Halk Partili "müstakil" milletvekili olarak Meclis'e geldi.

Tedhiş meraklıları yeniden harekete geçtiler. Onu herkese ibret verecek gibi cezalandırmalı idi. Bu sırada şöyle bir konuşma olmuştu: Milletvekilini tanıyanlardan biri Atatürk'e:

- Bu zat için iyi bir adamdır, derler. Ben de öyle tanıyorum, dedi.

- İyi adam olmasa halk bize karşı tutar mıydı? Onu kaybetmeye değil, kazanmaya bakınız.

Rahmetli Necati pek genç, fakat cumhuriyetin ilk bakanları arasında bulunmaya da pek hevesli idi. Rumeli göçmenleri meselesini ele alarak ve onlar için yeni bir vekâlet yapılması lazım olduğunu öne sürerek, kürsüde hükümete şiddetli hücumlar yapıyordu. Hiç unutmam. Atatürk Meclis'te yanıma rastlamıştı. Bir zamanlar âdeti olduğu üzere tespihi ile sinirli sinirli oynuyordu. Dayanamadı:

- Sen bütün bunları vekil olmak için söylüyorsun, seni vekil yapmayacağız, diye haykırdı, ama birkaç gün sonra onu vekil yaptı.

*

İstanbul gazetelerinden bir kısmı hilafetin kaldırılması meselesinde, Atatürk'e karşı cephe almışlardı. Eski Hürriyet ve İtilaf Fırkası'ndan Lütfi Fikri'nin bir mektubu eski İttihatçıların gazetesinde çıkmıştı. Kuvayı Milliye devrinde günde birkaç kişi için idam hükmü veren bir eski subayın reisliği altında kurulan İstiklâl Mahkemesi, ihtilalin en nazik günlerinde en tehlikeli tahrikçiliğe kalkan gazetecileri cezalandırmak için İstanbul'a gitti. Ve hepsi için beraat kararı vererek Ankara'ya döndü. Bu İstiklâl Mahkemesi azaları daima milletvekili aday gösterilmişler ve içlerinden çoğu bakanlık etmişlerdir.

Atatürk rahmetli Ali Saib'in Suriye'deki yüzelliliklerle birlik olarak suikast hazırladığına samimi olarak inandırılmıştı. Ali Saib'in milletvekilliği dokunulmazlığını kaldırmak için kurulan komisyon aleyhine karar verdi. Adamcağız Meclis'te kürsüye çıktı, savunmasını yaptı, fakat Meclis çoğunluğu da komisyonun kararını kabul etti. Ali Saib'i mahkemeye verdiler. Bütün tedhişçiler mahkemenin tepesinde idi. Atatürk muhakemeyi dakika dakika takip ediyordu. Yargıç rahmetli Ali Saib'in beraatine karar verdi.

Yargıcın adaletinden şüphe edilmiş olsa dahi, kendine hiçbir zarar gelmedikten başka mesleğindeki tabii

ilerlemesi hiçbir zorluğa uğramamıştır.

*

Ordunun başındaki milletvekili kumandanlar, günün birinde, kumanda mevkilerini bırakarak, Meclis'e gelmişler ve Atatürk'e karşı cephe almışlardı. Bunlar sonradan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı kurdular. Hep birbirinden tanınmış ve halk içinde itibarları olan şahsiyetler, yani ayrı ayrı birer "tehlike" idiler. Meşhur suikast tertipçiliği de, bu liderlerin bilgileri dışında olmakla beraber, yine bu fırkada olmuştur.

Sonradan kimi memleketten çıktı, kimi memlekette kaldı. Polis peşlerinde idi. Tedhişçi takım Çankaya dosyalarına her biri için alabildiğine curnal yığıyordu. Zamanlar geçti, bir gün Atatürk'ün Başbakanı İsmet Paşa Devlet Reisi'ne bir kanun teklifi ile geldi. Bu memlekette bir gün bile başbakanlık ve bakanlık edenlere, o zamana göre az çok geçindirici bir maaş bağlanacaktı. Atatürk'ün bütün düşmanları bundan faydalanacaklardı. Atatürk teklifi kabul etti.

Gel zaman git zaman, rahmetli lider Ali Fuad Cebesoy'dan başlayarak hepsini ayrı ayrı Meclis'e getirmek de istedi. Kimi kabul etti, kimi reddetti.

*

Nerede ise "Kızıl" damgasını vuracağımız o dikta devrinin son "zulüm"lerinden biri yüzelliliklerin affedilmesi olmuştur. Bunlar yalnız on yıl kadar hizmet alamayacaklardı. İçlerinden bir iki tanıdığım muharririn çalışma tekliflerini gazeteler reddediyorlardı. Bir akşamüstü Atatürk'e gittim. Bu muharrirlerin gazetelerde çalışmasına müsaade edilip edilmeyeceğini sordum. Bana:

- Biz kimsenin ekmezsiz kalmasını istemeyiz. Onları da memlekete aç bırakmak için getirtmedik, dedi.

YAZI VE DİL İNKILAPLARINA AİT HATIRALAR

Yeni yazının eskisi yerine geçmesi için müddet: Ya üç ayda, ya hiçbir zaman - Dil hareketinde özelleştirmecilik hareketi çıkmaza girdiği zaman - Dil Kurultayı, Hüseyin Cahit ve Atatürk.

Harf komisyonunun son kararlarını Ankara'dan İstanbul'a getirip Dolmabahçe Sarayı'nın denize karşı aydınlık çalışma odasında Atatürk'e anlattığım günü dün gibi hatırlıyorum. Büyük güçlük Osmanlıcadaki yabancı kelimelerin bütün söyleniş hususiyetlerine göre harfler ve işaretler aramakta direnen arkadaşlarla, biz Türkçeciler arasındaydık. Türkçe kelimelere lüzumu olmayan harf ve işaretleri istemiyorduk: Böylece dilde kalacak yabancı kelimelerin de, gitgide, söyleniş hususiyetlerini kaydederek Türkçeleşmesini sağlamak istiyorduk. Bize göre, yazı dil meselesini de halledecekti. Yeni yazı, yalnız Arap yazısı dediğimiz, eski yazının değil, Osmanlıcanın da tasfiye edilmesi demektir.

Atatürk karşı tarafın tekliflerini gözden geçirdi:

- Biz bunları halka ve çocuklara nasıl öğretebiliriz? Bu da eskisi kadar güç...

Sonra:

- Yeni yazının eskisi gibi yerine geçmesi için müddet olarak ne düşündünüz? diye sordu.

Müddet arkadaşlardan azlığına göre beş, bir haylisine göre on beş yıl olmalı idi. İlk zamanları okullarda iki yazıyı da öğretecektik. Gazeteler birkaç fıkrayı yeni yazı ile dizdirmekten başlayarak, yavaş yavaş arttıracaklar ve mühletin sonunda bütün gazeteyi yeni yazı ile dizdireceklerdi:

- Farzedelim on beşinci yılda gazetelerde yarım sütun Arapça yazı kaldı. Ne olacak biliyor musunuz? Herkes o yarım sütünü okuyacak. Bir harp, bir buhran, bir şey çıktı mı, bizim yazı da Enver'inkine dönecek.

Enver Paşa'nın daha fazla imla inkılabı diyebileceğimiz denemesi Birinci Dünya Harbi olur olmaz suya düşmüştü:

- Ya üç ayda yapabiliriz, ya hiç bir zaman... dedi.

Buna ben de şaşıtm doğrusu. Üç ayda bir millete yazı değiştirmek! Bunu da başarabilecek miydi?

Mevsim sıcağı. Bir akşam kendisini Sarayburnu'nda bir halk eğlencesine, Büyükkada'da bir baloya davet etmişlerdi. Sarayburnu bahçesindeki büyük halk kalabalığını gördükten biraz sonra:

- Bana bir defter veriniz, dedi.

Galiba garsonlardan birinin küçük cep defterini aldı ve bir şeyler yazmaya koyuldu. Bir aralık beni yanına çağırarak:

- Bir defa gözden geçir. Bunları sana okutacağım, dedi.

Latin harfleri ile ilk Türkçe yazı idi.

Diktatörler halk kalabalığından korkar. Rasgelenin katıldığı kalabalık, polis için en şüpheli "meçul"dür. Atatürk, halkın kendinde yalnız kendi iyiliğini ve yükselişini isteyen bir kahraman gözüktüğüne inanan bir inkılapçı idi. Halk kalabalıklarında kendi asıl kuvvetini görürdü. Ara sıra:

- Halka giderim, demekten ne kastettiğini o akşam da anladım. Halk yazı inkılabı müjdesini çılgınca alkışlıyordu. Çünkü bu inkılabı halk için ve halk adına yaptığını halka anlatabiliyordu.

Nitekim daha sonra Büyükkada'ya gitmiştik. Kıyıda bahçeye çıkınca, orta binadan tuvaletli hanımlar, fraklı ve smokinli efendiler kendisini karşılamak üzere ilerledikleri sırada bana eğildi:

- Çocuk, dedi, orada yaptığımızı burada yapamazdık.

kitap

O bir saray tanzimatçısı değildi.

Sonra Anadolu'ya, köylere çıktı. Bir karatahta üzerinde yeni yazının ilk derslerini verdi. Ve üç ayda "yaptı".

Ne kadar haklı imiş büyük inkılapçı! Eğer on beş yıl mühlet fikri yürüseydi eski yazı hemen hemen demokrasiye kadar sürecekti ve hiç şüphesiz Türkçe ezandan önce yeni yazı tarihe karışacaktı.

Bir çoklarımız yazıda eski alışkanlığımıza bağlı kaldık. Artık hiç eski yazı bilen kalmayınca kadar, dairelerde biri resmi, biri hususi iki yazı yan yana devam etti. İki kişi vardır ki yeni yazı başladığı günden sonra kalemlerini sağ yazıya dokundurmamışlardı: Biri Atatürk, öteki İnönü! Bunlar oyuncu değildiler, inkılapçı idiler!

*

Dil hareketinde özelleştirmecilik ve Atatürk

Rahmetli Yusuf Ziya nereden ve neden dilci idi, bilmiyorum. Başlıca hüneri, hangi dilden esaslıca bir kelime söyleseniz, aslını Türkçe çıkarmaktı. Şakacı, modacı ve dalkavuk da değildi. Buluşlarına inandığından şüphe etmezdim de nasıl olup da inandığına şaşardım. Nihayet akli mantığı yerinde bir fakülte hocası, değerli bir eczacı idi. Kendisi ile latife yollu tartışmalarda bulunmak, dil sohbeti gecelerinde Atatürk'ün başlıca zevklerinden olmuştur. Bir defa "Dük" kelimesi hatıra gelmişti. Yusuf Ziya:

- Türkçedir, "tok"dan gelir, dedi.

Gelir mi gelmez mi, niçin gelir, nasıl gelebilir, diye konuşulduğu sırada, Atatürk'ün eski ve nekreci arkadaşlarından Salih Bozok:

- Buldum, buldum, dedi.

Hepimiz yüzüne baktık:

- "Düdük"den gelir, dedi.

Atatürk, Yusuf Ziya'yı gücendirmemek için kaşlarını çat- tı:

- Sen alay mı ediyoruz, sanıyorsun?

- Hayır paşam... Dükler yalnız tok olmaz ya, düdüklere de öter de ondan yakıştırdım.

Başka bir sefer Atatürk, Ziya Bey usulü bir benzetiş marifeti yapmaya kalktı, rahmetli hoca dudaklarını bükerek:

- Olamaz efendim, dedi.

Atatürk'ün sağduyusu yerinden oynadı:

- Niçin olamazmış beyefendim? Sizin benzettiklerinizin kitapta yeri var mı? Yooo... Yatağınızda sağınızdan soluza dönerken hatırlınıza geliyor. Söylüyorsunuz. Benimki de bu sabah banyoda aklıma geldi.

İlimi metodlar arasında büyük bir fark olmadığı belli idi.

Pek iyi dostum ve pek iyi insan rahmetli Naim Hâzım Onat hocanın sanatı ise, Arapçanın Türkçe olduğunu ispat etmekte. Öyle buluşları vardı ki ağızımız açık kalırdık. Bir hayli yazıları ve bir büyük cilt kitabı vardır.

Özelleştirmecilik hareketi bir çıkmaza girdiği vakit, Milli Eğitim Bakanı rahmetli Saffet Arıkan, Atatürk'e benim ve ben zevkteki arkadaşların Osmanlı lûgatını Türkçeleştirme işine memur edilmeliğimizi tavsiye eder.

Atatürk uygun görür. Bana söyledi. Birlikte bir heyet yaptık ve çalışmaya koyulduk. Bizim işimiz sade idi:

"Bab" Türkçe "kapı" mı demektir. "Kapı"yı alıp "Bab"ı atıyorduk. Aslı Acemce "Divar"dır, diye "duvar"a karşılık aramıyorduk. Konuşma kelimelerine dokunmuyorduk. Kelime uydurmuyorduk, ama Türk kaidelerine ve İstanbul şivesine göre karşılıklar yapıyorduk." Bugünkü dilde kullanılan birçok Türkçe sözler o devirden kalmadır. Mesela "Akl-ı selim"e "sağduyu" karşılığını o zaman ben teklif etmiştim. Terkipleri, eğer "suikast" gibi tek kelimeleşmiş ve pek klişeleşmiş değilseler, tasfiye ediyorduk.

Çalışmalarımızı her akşam Atatürk'e götürür, okurdum. Bir çıkmazdan kurtulur olmamızdan sevinçte idi. Bir akşam beni Karpiç'te beklediğini söylediler. Gittim.

- İsmet Paşa rahatsız. Evine uğradım. Lûgat komisyonunuzun çalışmalarından bahsettik. Pek memnun kaldı. Millete büyük hizmet ediyosunuz, dedi.

Bir müddet sonra da:

- Sanki niçin Dil Komisyonu'ndaki öteki arkadaşları içinize almıyorsunuz? Karşılıklarınıza itiraz mı edecekler? Sonradan edeceklerine şimdiden etseler de sustursanız daha iyi olmaz mı? dedi.

Komisyondaki arkadaşlardan bir kısmının "mangal"a karşılık arayacak kadar özelleştirmeci olduklarını bildiğimden, kendi kendime:

- İşimiz yarıda kalacak, dedim. Fakat Atatürk'ün sözüne, karşıımızdakileri inandıramayacak olduğumuz hissini verecek bir itirazda bulunmak doğru olmazdı, katıştık.

*

Anadolu Kulübü'nün Atatürk'e ayrılmış dar ve uzun salonunun masası başında bir çekişmedir, gitti. Bazıları ile zevklerimiz, anlayışlarımız, birbirinden o kadar ayrı idi ki kavgaya bile tutuşuyorduk.

Yaz mevsimi idi. Biraz sonra Atatürk Dolmabahçe Sarayı'na taşındı. Bizim komisyonu da giriş holünün üstündeki denize karşı büyük salonu ayırdılar. Çekişmeler arasında pek az netice alıyorduk. Bunları da akşamüstü Atatürk'e götürür, okurdum.

Bir gün "hüküm" kelimesi üstünde takıldık. Sağımda Yusuf Ziya, solumda Naim Hazım Onat oturuyordu:

- "Hüküm" Türkçedir, dedim. Yusuf Ziya:

- Hayır, olmaz.

Naim Hoca:

- İmkânsız... dedi.

Ben de sinirlenmiştim:

- Canım efendilerim, dedim, birinize Fransızca kelime duyurmaya gelmez, aslı Türkçedir, dersiniz. İkincinize aslı Türkçe olmayan Arap kelimesi bulamayız. Sonra "hüküm" gibi Türkçede hiçbir karşılığı olmayan bir kelime karşımıza çıkar, ikiniz de Türkçe değildir, buyurursunuz. "Hüküm" niçin mi Türkçedir? Türkçesi yoktur da ondan!

Toplantıyı burada bıraktık. Herkes dağılınca pek sevdiğim Abdülkadir İnan yanıma geldi.

- Ben, bir hayli Türk lehçesi bilirim. Yakup Kadri - Falih Rıfkı lehçesini de bilirim. Yalnız özleştirmecilerin lehçesini bilmem, dedikten sonra:

- Üzülmeiniz, hangi kelimedeki sıkıntı çekerseniz, onların usulünce Türkçeleştirebiliriz, dedi.

- İşte, "hüküm" kelimesi... dedim.

Ertesi gün beni buldu. Hazırladığı bir kâğıdı uzatı. Okudum. Ne kadar sevindiğimi bilemezsiniz. Hemen içeri girdim ve toplantı açılır, açılmaz:

- "Hüküm" kelimesinde kalmıştık. Kelime Türkçedir. Çünkü Radlop lûgatında görüldüğü üzere "ök" akıl demektir ki, bazı lehçelerde "ük" eki ile yapılmış kelimeler de vardır. Bu kelimelerle âhenleşmek için bu da pek güzel "ük" şekli alabilir. O halde "ük" - "üm" aklın yaptığı bir iş manasına hüküm" demektir. Aslı Türkçe olan kelimelerin bugünkü söyleniş tarzlarını kabul ettiğimize göre, "hüküm"ü lûgatımıza olduğu gibi Türkçe olarak almamız lazım gelir, dedim.

Bana bu ilmin birdenbire nereden geldiğini anlamadılar ama, hocalarımın ikisi de haptoluverdiler.

*

Atatürk, Türk tarihinin ve Türk dilinin inkâr edildiği devrin adamı idi. O devir edebiyatına göre Türklerin medeniyet tarihinde yerleri yoktu. Türkçe ne ilim, ne de edebiyat dili olabiliirdi.

Atatürk milletini, nesillerden beri sürüp gelen bu aşağılık duygusundan kurtarmak için kendini dile ve tarihe verdi. İkisinde de, sırf bu asıl duygu ile, zolamalara kadar gitti. Bir zamanlar lûgata alınan her kelimenin Türkçe olduğunu izah etmek merakı bu yüzden arttı.

Türk Dil Kurultayı ve Hüseyin Cahit

Moskova'da milletlerarası yazarlar kongresinden İstanbul'a henüz dönmüştüm. Akşama doğru Dolmabahçe Sarayı'nda Atatürk'ün elini öpmeye gittim. Deniz üstündeki balkonlardan birinde oturuyordu. Dil Kurultayı toplanmak üzereydi. Bu toplantıya yetişmek üzere acele ettiğimi söylediğim zaman:

- Tam da gününde geldin, dedi. Bu akşam sofrada arkadaşların Hüseyin Cahit Yalçın'a cevaplarını dinleyeceksin.

Hiçbir şey bilmiyordum. Biraz sonra öğrendiğime göre Kurultayı hazırlayanlar edebiyat şöhretlerinden birçoğunu dil davasına dair fikirlerini söylemeye davet etmişler. Bu arada Hüseyin Cahit Yalçın'a da mektup göndermişler. Yalçın hiçbir şey söylememeyi daha uygun bulan ihtiyatlı arkadaşları gibi yapmamış. Düşündüklerini açıkça yazmış ve yollamış. Yazısına bir de mektup ekleyerek, eğer bu kongrede daha önceden tesbit olunan bazı kararlara varılmak istiyor da kendi fikirleri bunlara aykırı ise yırtılıp sepete atılmasını rica etmiş. Konferans hazırlayıcıları bir hüküm verememişler. Yalçın'ın yazısını Atatürk'e okumuşlar.

Yalçın Edebiyat-ı Cedide takımı arasında yazısı en sade olanı, bundan başka arkadaşları içinde dil işi ile uğraşan tek yazarı idi. Mercan İdadisinde benim müdürüm iken gramer çalışmaları yaptığını hatırlarım. Bu çalışmalar Meşrutiyet'ten sonra basılmıştır. Yalçın, Türkçeyi sadeleştirme ve konuşma diline yaklaştırma fikrinde Türkçülerle beraberdi. Osmanlıca mutaassıbı değildi. Fakat özleştirme zorlamalarının, hele konuşma dili kelimelerine dokunmanın aleyhindeydi. Doğrusu biz Türkçeciler de bu bakımdan aşağı yukarı Yalçın gibi düşünüyorduk.

Yalçın'ın yazısını sofrada okumuşlar. Atatürk'ün kendisi ile arası iyi olmadığını bilen ve hiçbir yaranma fırsatı kaçırmayan kimseler Yalçın'ın dil davasını baltalamak istediğini söylemişler. Eski Servet'i Fünuncu Ahmet İhsan Toksöz daha da ileri giderek:

- Hüseyin Cahit Bey demek istiyor ki askerlerin dil meselesine karışmaya hakları yoktur, tahrikçiliğini Melis'e salıvermiş.

Yalçın, tezini okumak istemese dahi onu okutmaya ve cevaplandırmaya karar vermişler. Hazır bulunanların bazıları bu vazifeyi üzerlerine almışlar. İşte o akşam benim dinleyeceğim cevaplar bunlardı.

*

Sofraya oturduk. Atatürk beni soluna aldı:

- Sen Hüseyin Cahit'in ne yazdığını bilmiyorsun. Önce onu okutalım, dedi.

Sonuna kadar dikkatle dinledim. Pek mutedil ve mantıklı bir tenkidti. Fikirlerinin çoğu benim de, samimi düşüncelerini saklamak ihtiyatkarlığını göstermeyen arkadaşların da düşündükleriydi. Okuma bitince Atatürk yüzüme baktı ve sordu:

kitap

- Nasıl buldun?

- Vallahi Paşam, toplu bir hücum mevzuu olabilecek gibi bulmadım. Söylediklerinin bir haylisi doğru...

Biraz sertçe sözümü kesti:

- O halde arkadaşların cevaplarını dinle. Sen Hüseyin Cahit ol, cevap ver, dedi.

Cevaplar zoraki idi. Ve haylisi kolayca yıkılabilecek zayıf temellere dayanıyordu. Dinlerken büyük salondaki kalabalığın Yalçın'a hak vereceğinde, bu cevapları ise soğuk karşılayacağında hiç şüphe etmiyordum.

Cumhuriyetin ilanı sırasındaki polemikler yüzünden eski müdürüm ve "Tanin"deki ilk patronumla

selamlaşmıyorduk.

- Ya sizinki?

- Müsaade buyurursanız bendeniz kürsüde arzedeceğim.

Kendisine en çok güvenen bu sonuncusu olmalıydı. Atatürk:

- Peki, dedi ve bana döndü:

- Yalçın'ı hiç toplantıya getirmemenizi tercih ederim, dedim. Davetlilerden çoğu onun fikirlerine katılacaklar.

Cevapların çoğu Yalçın'ın kolayca karşılayabileceği kadar zayıf. Niçin Hüseyin Cahid'e lüzumsuz bir zafer fırsatı vermeli?

Atatürk kendisine inandıklarını bildiklerinin tenkidlerini dinleyen, yanında serbest konuşulma cesaretini kırmak istemeyen bir liderdi. Liderler için en büyük tehlikenin, bir sükût duvarı içinde dalkavuklar ve yaranıcılarla çevrilmeye başladığını bilirdi. Buna rağmen sözlerim pek hoşuna gitmemiş olmalı ki sofraya dağıldıktan sonra beni biraz alkoydu:

- Arkadaşlarınla mutabık olmayabilirsin. Ama sen benim yakınımıdasın. Cesaret kırıcı konuşma, dedi.

Toplantı günü salon tıka basa idi. Atatürk yerine oturdu. Hatipler birer birer kürsüye çıkıyorlardı. Yalçın, pek iyi tahmin ettiğim gibi, dinleyenler üzerine en büyük tesiri bıraktı. Cevapların hepsi ve en sonuncusu en zayıfı idi.

Hele Yalçın'ın bu cevapları karşılayışı kendi lehine tam bir zafer havası yaratmıştı. Pek duyuşlu ve sezışli olan Atatürk bu durumu görünce, sarayın bir odasında hasta yatan ve açılış törenine bile gelemeyen rahmetli

Samih Rifat'ın bütün kuvvetlerini toplayarak kürsüden konuşmasını rica etti. İkinci oturumda ilaçla kendini

toparlayan hasta Samih Rifat gerçekten umulmaz bir irade misali vererek konuştu. Samih Rifat iyi bir hatip ve

herkesin anlayamayacağı şüpheli hakikatleri pek iyi derleyip toparlamasını, indilklere ilmiik süsü vermesini

bilen yüksek kalitede bir demagogdu. Yalçın'ın etrafındaki zafer havasını az çok hafifletmiş görünüyordu.

Toplantı dağılırken, Atatürk'ün etrafını saran cevapçıların kendisine:

- Paşam, Hüseyin Cahit işte bugün bitti, gençlik için artık ölmüştür, dediklerini duydum. O hiç ses

çıkarmıyordu.

Ayaspaşa'daki evime gitmek üzere karanlıkta saray bahçesinden çıkarken davetlilerin, bilhassa gençlerin

Yalçın'ı kuşattıklarını;

- Yaşa üstad... Bir sen varmışsın... Dediklerini de işittim.

*

Apartmana geldikten beş on dakika sonra kapının önünde bir saray arabası durdu. Şoför bizim daireye geldi:

- Paşa Hazretleri şimdi sizi bekliyorlar, dedi.

Dün akşamkiler hep sofradaydılar. Hüseyin Cahid'in ikinci ölüm saatinin şenliğine hazırlanmakta olmalıydılar.

Atatürk'ü biraz durgun buldum.

Atatürk yenilmeyi ve yenilenleri sevmeyen, yenen bir düşmanı da olsa onu takdir eden, hatta ona imrenen bir

mizaçta idi. Zekâsı ve sağduyusu yalanların üstünde yüzmeyi bilirdi. Liderlerin en acı talihsizliklerinden biri

yalanlar içinde boğulmaktır. Daima kuvvet ve realite hesaplarına dayanan bir dâhi asker olduğundan onda bu

zaaf yoktu.

Bir müddet hoş beşten, etrafındakilerin gündüz zaferi üstüne medhiyelerini dinledikten sonra, en sonra

geldiğim için en sonuna iliştiğim sofrada beni aradı:

- Çocuğum, dedi, senin hakın varmış.

Ve cevapçılara dönüp arkasında duran karatahtayı göstererek:

- Hüseyin Cahit Bey ne yaptı biliyor musunuz? diye ilâve etti, nasıl sınıfta hoca karatahta üzerine bir şeyler yazar, sonra onları silgi ile siler, işte hepinizi böyle silgiden geçirdi.

Akşam hayli tatsızca geçti. Kurultayın bende iki hatırası daha vardır. Biri, Atatürk'ün rahmetli Samih Rifat'a

Ankara'da benim de evim olan İsmet Paşa Caddesi'nde dokuz bin liralık bir ev hediye etmesidir. Rahmetli bu

evde ölmüştür. Bu, pek de cömert olmayan Atatürk'ün Kurultay günü ne kadar sıkılmış olduğunu gösterir.

İkincisi Yalçın'la barışmaklığımdır. Yalnız şurasını söylemeliyim ki Yalçın "Fikir Hareketleri" dergisindeki

edebiyat eserleri tenkidleri arasında benim kitaplarımı gözden geçirirken, hükümlerinde bu dargınlığın hiç

tesiri görülmemişti. Hata Zeyindağı'ndan bahseden yazısında "Ölmeden önce böyle bir kitap okumaktan

bahtiyar olduğunu" söyleyerek beni utandırıcı medihlere kadar varmıştı.

Hafta içinde bir gün "Milliyet" gazetesine gitmiştim. Gazeteyi rahmetli Mahmut çıkarıyordu. Hâkimiyet-i

Milliye'nin İstanbul baskısı gibi bir şeydi. Bir aralık telefon çaldı. Akşam'dan ortağım ve arkadaşım Kâzım

Şinasi:

- Gelip biraz seni görebilir miyim? diye soruyordu.

Biraz sonra geldi, gülerken:

kitap

- Hüseyin Cahid'de idim. Hepsini kendisine anlatmışlar, senin konuştuklarından pek mütehassis olmuş. Teşekkür için beni yolladı, dedi.
- Sonra şu hikâyeyi söyledi:
- Toplantının ertesi günü Cahit tramvayla bir yere gidiyormuş. Arkasına ... (Cevapçılardan biri ve en sert) tesadüf etmiş. Kulağına eğilerek:
- Cahit Beyefendi, demiş, bana kızmışsınızdır. Haklısınız. Ama bu vazifeyi üstüme alarak sizi nelerden kurtardığımı bir gün anlayınca bana teşekkür edeceksiniz.

ATATÜRK'ÜN SAĞLIĞI

Atatürk bir gün bir konuşma sırasında:

- Lloyd George'u ben düşürdüm, der.

Lloyd George Birinci Dünya Harbi sonrasında zafer hükümetinin başbakanı ve zafer politikasının belli başlı temsilcisi idi. Gazi ve Müşir Mustafa Kemal Paşa da, nihayet, Avrupa kıtasının bir ucunda Yunan istila ordularını vatan topraklarından sürüp çıkaran bir Türk kumandanıdır. İngilizlere başbakan değiştirmekle övünmek bu kumandan için biraz fazla gururlanmak olmaz mıydı? O sohbet meclisinde bulunanlar bu tereddüde katılmışlardır.

Geçen akşam Şükrü Kaya'dan dinledim. Lloyd George'a dair son okuduğu bir Fransız kitabında ne görse beğenirsiniz? Vesikalar Atatürk'ün sözünü doğru çıkarmaktadır. İngiliz başbakanının düşmesine sebep, Mustafa Kemal'dir.

- Sağ olaydı da bu kitabı kendisine gösterseydim... Ve o akşam sofrada sözlerini bir övünüş sayanlar için kendisinden afiv isteseydim... diyordu.

*

Biz Türkler, hele Kuvayı Milliye sırasındaki ve daha önceki Türkiye şartlarını iyi bilmeyenler, Atatürk'e tam değerini veremiyoruz. Veremediğimiz için de onun, hâlâ neden Türkiye'yi elinde tutmakta olduğunu anlamıyoruz. 1946'dan beri düşeyazdığımız tehlikelerden bizi kurtaran odur. Malatya'da, vakitsiz patlak veren hadise, Şeyh Sait hadisesi kadar tertipli idi. Hiç kansız bastırılmıştır. Anıt Kabir'e doğru yürüyüşlerden daha kolay dağıtılmaktadır. Geçen gün bir yazımda: "Atatürk yaşarken bugünkü kadar sağ değildi!" değişimin sebebi bu idi.

*

Atatürk öldüğü vakit bazı kimseler onun aleyhine hatıralar yazmak merakına düştülerdi. Zamanında yazılmayanların ölümünden sonra büyük merak çekeceği sanılmakta idi. Hatta, pek iyi hatırlarım, devrin hükümeti bu halden hayli telaşa düştü idi. Halbuki ne adaletin, ne de idarenin tedbirler almasına lüzum kalmamıştır. Atatürk aleyhtarlığı nefes almaya imkân vermeyen bir hava içinde kendiliğinden boğulmuştur. Atatürk düşmanlarından biri Hüseyin Cahit Yalçın'a telefonla başvurur:

- Siz ki ilk dil kurultayında yüzüne karşı mücadele etmişsiniz. İşte söylemek isteyip de söyleyemediğiniz şeyleri artık yazmak fırsatı geldi, demiş.

Hüseyin Cahit Yalçın bana bu hikâyeyi anlattıktan sonra:

- Yaşarken yenilmeyen Atatürk'ün, öldükten sonra yenileceğini zannedenlere şaşıyorum, diyordu.
- Hüseyin Cahit Yalçın da o çapta bir milli kahramanın öldükten sonra yaşadığı zamandan daha sağ kalacağını bilmekteydi. Yaşarken bir milli kahramanın kusurları da kendisi ile beraber yaşar: Ölünce mezara bu kusurlar gömülür, yalnız şanları ve şerefleri yaşamakta devam eder.

*

Ben de Atatürk'ü tanırdım. Sever ve anlardım. Fakat büyüklüğünün bizi ne kadar aştığını dört yabancıнын sözlerinden daha iyi öğrenmişim.

Bu sözlerden birincisi, Türkiye'yi hiç bilmeyen, fakat Birinci Dünya Harbi ve sonrası hadiselerini en iyi takip etmekle tanınan bir Amerikan gazetecisinin kitabındadır. Muhabir, Lausanne Antlaşması'nı anlattıktan sonra şöyle der: "Garbın Şark önünde eğilişi hiçbir zaman bu kadar zelilce olmamıştır."

Eski bir yarı-sömürgeyi kapitülasyonlardan ve büyük devletler tahakkümünden kurtaran ilk kahraman o idi.

*

1938'de ellinci doğum yıldönümü töreninde bulunmak üzere Berlin'e gittiğimizde Tanrı'nın bu dünyayı yaratmak için yedi gün uğraşmış olmasına bile gülecek kadar kibirli Hitler, bütün heyetleri bir büyük salonda kabul etmişti. Kendisi ortada, yapayalnızdı. İkincisi Georing beş on adım, üçüncüsü Göbbels de bu sonuncudan beş on adım geride durmuşlardı. Hitler Romanya heyetine reislik eden dışbakanını, verdiği işi iyi yapmayan bir hususi kalem müdürü gibi paylıyordu.

Sıra bizim heyete geldi: Mavi gözlerinin bakışları yumuşak ve tatlı,

- Atatürk bir millet bütün vasıtalarından mahrum edilse dahi kendisini kurtaracak olan vasıtaları yaratacağını öğreten liderdir. Onun birinci talebesi Mussolini'dir, ikinci talebesi benim, demişti.

Şaşıp da kalmıştık. Biz Türkler içinde böyle düşünmeyenlerin ne kadar çok olduğunu hatırlıyorduk.

*

kitap

Üçüncü söz, bir Hindu liderinindir. Bugün de Hindistan'ın belli başlı bir şahsiyetidir. Son derece tevazu içinde şöyle demişti:

- Biz bir Asya memleketinin kapitalist bir devlet hâkimiyetinden tamamıyla kurtulup müstakil olacağını düşünemedik. Bizim parolamız otonomi idi. Böyle bir memleketin kapitalist bir devlet değil, bütün devletler hâkimiyetinden kurtulup tamamıyla müstakil olabileceğini Atatürk ispat etti. Bizi istiklalimize kavuşabileceğimize inandıran odur.

Dört yüz milyonluk bir ülkede hürriyet hareketinin kılavuzlarından birinin sözü idi bu. Atatürk sahiden bu kadar büyük mü idi? Onu şimdi bile Adı Türkçülere sormak istiyorum.

*

Yine 1942'de Hind'de bulunduğumuz vakit Çin devleti temsilcilerinden biri heyetin reisi olduğum için bana geldi:

- Buraya kadar zahmet etmişken Çan Kay Şek'i görmeye gitmez misiniz? Ne kadar sevinecek bilseniz... dedi. Anlattığına göre Çan Kay Şek eski dilde ecnebigiriz dediğimiz yaban sevmez bir milliyetçi imiş. Yalnız Atatürk'ün Türklerini yabancı saymazmış. Baş ucunda Atatürk'e ait yazılmış bir kitap dururmuş. Sık sık onu okurmuş. Çünkü Çin, Atatürk zaferi Lausanne Antlaşması ile neticelenmezden önce kapitülasyonlardan kurtulabilmeyi düşünmemiş.

Yol uzun, vasıtalar güç, Türkiye'de ise seçim zamanı idi. Daveti kabul edememiştik.

*

Endonezya Cumhurbaşkanı ile Başbakanı ikisi birden bir muhabire:

- Biz Atatürk'ün yetiştirmesiyiz, demişlerdi.

Atatürk Türkiye'den uzaklaştıkça, hele Asya'ya doğru uzaklaştıkça alabildiğine büyür. Bir hürriyet ve kurtuluş dininin peygamberi olur. O dedi, derler, başka demezler.

Ey cumhuriyet nesli, ki memleketin dört köşesinde bütün kadrolar içindesin, sana bu hikâyeleri Atatürk Türkiyesinin yeni bir seçim arifesinde yazıyorum.

Nerede Atatürk devrine, inkılaplarına dil uzatan olursa onları Moskof casusları gibi yakala, savcıya teslim et.

Ona dil uzatanlara ağız açtırma!

Çünkü o sensin artık. O sende sağdır.

ATATÜRK VE AMİRAL BRİSTOL

Amiral Bristol'un, bir defasında Mustafa Kemal'in hayatını bile kurtardığı söylene, yeri vardır.

Amerika Büyükelçisi Amiral Bristol, Mustafa Kemal'i pek sevmişti. Hatta gariptir, bir defasında Mustafa Kemal'in hayatını bile kurtarmıştır, dense yeridir.

Mustafa Kemal'e ilk suikast Ankara'da yapılacaktı. Şimdiki İş Bankası binasının yeri o vakit mezarlıktı. Tam karşısında da kerpiçten bir kulüp binası vardı. Muhittin Baha'nın kulübü derdik. Katiller mezarlığa gizlenecekler, gece geç vakit Mustafa Kemal kapıdan çıkarken vuracaklar, sonra da kaçıp gidecekler.

Tertipleri bu.

Ben de geceki davette idim. Yer dar, odalar sıkıcı olmakla beraber, vakit hayli neşeli geçiyordu. İlk günlerinde Ankara'nın gündüzleri neuzibillah idi. Ne bir kadın gölge, ne yüze güler bir yapı, ne yol, ne cadde... Geceleri uzatmak ve gündüzleri kısaltmak lazımdı. Biz de böyle yapardık, fakat ne de olsa gece yarısından biraz sonra dağılmak vakti gelirdi.

Mustafa Kemal, Amiral Bristol'den o kadar hoşlandılar ki karşılıklı, şimdiki edebiyat argosu ile nutuk döküp durdular.

İçki Atatürk'ün hele o genç çağında ne hafızasına, ne dikkatine, ne bilgisine, ne de nezaketine dokunurdu.

Amiral de pişkin bir denizci idi. Pek çok kimseler çekilip gitmişlerdi. Biz pek yakınları kulüpten ayrılmıyor. Türk

- Amerikan dostluğunun temel atma törenini bırakamıyorduk. Nitekim sonradan seviştik, kucaklaştık, dost olduk, sinema çektiğimiz, iki Devlet Başkanı mektuplaştılar, Amerika turistleri Ayasofya'dan sonra Mustafa Kemal'i görmek istediler, hepsi oldu da para alamamıştık. Roosevelt Atatürk'e en büyük adam diye baktığı günlerde bile dolar bizim paraya en küçük akça gözüyle baktı. Halbuki biz Amerika'ya nerede ise haritalarımızda dolaristan diyecek kadar para hatırı için yaklaşmak isteriz.

Her ne ise, gece saat bir, iki, üç, dört, altı, yedi... Ortalık iyiden iyiye ağarınca haydutlar:

- Fırsat kaçtı, demişler, sıvışmışlar.

*

İzmir suikastından ise Atatürk kendi kendini kurtarmıştır. Bu tertip büsbütün tehlikeli idi. Katiller açık arabanın mutlaka son derece yavaşlayacağı bõr dönemeci seçmişlerdi. Orada karakol da olduğu için herkes büsbütün gaflette olacaktı.

Atatürk'ün seyahatlerde bir âdeti vardı. Hareket saatini pek yakınlarından ve kendisini uğurlayacak olanlardan başka kimse bilmez, fakat asıl ehemmiyetlisi, çok defa varacağı saat hiç belli olmazdı. İzmir suikastı, Atatürk yolda kalıp geciktiği için, haber almış olmasından korkan tertipçilerden birinin, haber vererek kurtulacağı ümidiyle Valiye gidip her şeyi anlatmasından iflas etmiştir.

kitap

Bu suikast hadisesi, zamanın bütün şartları arasında muhakeme edilmezse, mahiyeti anlaşılabilir. İttihat ve Terakki umumi merkezinin son bazı şahsiyetleri ile eski komitecilerin, inkılapları benimseyen halk yığınları arasındaki tahrikleri o hali bulmuştu ki rejimin ayakları sallanıyordu. Atatürk İttihat ve Terakki devrinde dahi komitecilik etmemiş, öldürücülük yolunu hiçbir zaman doğru bulmamış, bilakis 1909 Selanik Kongresi'nden sonra kendisi komitecilerin idam tehdidine uğramıştı. Hiç kimsenin canına kıyılmasını rüyasında bile görenlerden değildi. Keşke İzmir ve Ankara sehpaları da kurulmasaydı! Gerçekte bu sehpalardan inkılabımızın temel direklerinden oluşu, insan gönüllerini hüzünlendirir. Fakat gerçek de budur. İnkılap rejiminin otoritesi de, tarihin birçok ihtilalleri gibi, fakat hepsinden çok az, binlerce defa daha az, tedhişlerden kuvvet almıştır. Keşke almasaydı!

Asıl ehemmiyetli olan Atatürk'ün ilk Cumhuriyet yıllarında öldürülmesi idi. Atatürk'ün 1923'ten sonra hiç olmazsa on beş yıl yaşamasını, Türk milletinin ne kadar büyük talihi olduğunu, 1923'ten dokuz yıl sonraki hallerden anlamıyorduk mu?

TARİHİ UNUTMA!

(Aşağıda okuyacağınız tarihçe, 30 Ağustos zaferinin ilk yıldönümünde Falih Rıfkı Atay tarafından "Akşam" gazetesinde yazılmıştır. 24 Ağustos'tan 30 Ağustos'a kadar geçen bir hafta içinde Türklük kaderinin nasıl baş döndürücü bir hızla döndüğünü gösteren bu tarihçeyi o günleri görmemiş olanlar için tekrarlayalım.)

24 Ağustos - Gazeteler, Fethi Bey'in Londra'daki şerait ve teklifatından bahsetmektedir. "Lifild" ajansının bir tebliğine göre, Lloyd George mart teklifatı reddedildiği takdirde bu teklifatın istikbal için keelenmek için addedileceğini Türklere bildirecektir. "Akşam" gazetesinin bir serlevhası: "Konferansa ne zaman davet edileceğiz?"

25 Ağustos - Venedik'te aktedilecek konferans hakkında henüz hiçbir tebliğ olmamıştır. İngiliz sansürü tarafından bazı şartları tayyolunan bir havadise göre konferansa aynı zamanda Ankara hükümeti ve Babîali davet edilecektir. Babîali murahhaslarına ya İzzet veya Tevfik Paşa riyaset edecektir.

26 Ağustos - Her gün olduğu gibi matbaada çalışıyor. Henüz Çatalca üstüne yürüyen Yunan fırkalarından endişe içindeyiz. Bir rivayete göre eğer biz son teklifleri reddedersek, Yunanlılar İstanbul'u alacaklar. Bütün ümit Fransız işgal ordusunun ve siyasetinin mukavemetine bağlıdır. Henüz Saray, Babîali ve hepsinin fevkinde Kroker Otel'i'nin saltanatı var. Rum ve Ermeni sansürlerinden geçirebilmek için yazılarımızı bin itina ile yazıyoruz.

Ankara yolcularından bermutad hazırlık ve harp haberleri alıyoruz. Bu haberlere kendilerinin de inandığı yok. Fakat hemen herkesin kafasına şu "fikir-i sabit" yerleşiyor: Bu sonbaharda eğer Ankara iyi kötü bir harekette bulunmazsa, kışın Anadolu'yu tutmak mümkün değildir. Ordun siperler içinde bir kış daha geçirmeye tahammül edeceğinden şüphe ediyoruz. Usanç umumdur. Zafer kelimesi, ancak politika edebiyatının ağzında, salahiyet sahibi zannettiklerimizin hemen hepsi bizim bir taarruz teşebbüsümüzün cinnet olduğu kanaatinindedir. Sonra öğrendik ki, Ankara'da dahili vaziyet daha başka türlü değildi. Zafere iman etmiş olanlar orada da ekall-i kalil (azınlıkta) idiler. Bir gözümüz Çatalca'da, bir gözümüz Londra'da, siyasetin ani bir kararını bekliyoruz.

"- Ne yapacağız?" Hepimizin dilinde bu acı sual var; saat on bire geliyor. Arkadaşlarımızdan biri odadan içeri girdi, yüzünde sır taşıyanlara mahsus bir acı göze çarpıyor.

"- Size Hilal-i Ahmerden (Kızılay) bir havadis getiriyorum, fakat son derece ihtiyat ile yazalım, doğru çıkmayabilir" dedi. Havadis şuydu:

"Bugün öğleyin şehrimizin salahiyettar menabiinde (kaynakları) Kocaeli mıntkasında Türk ordusu tarafından harekât-ı mühimme-i askeriye icrasına başlandığı söylenilmekte idi. Vakit geç olduğundan dolayı bu harekâtın bir taarruz mukaddemesi mahiyetinde olup olmadığını tahkik edemedik. Havadisimizin mevsukiyetine itimat etmekle beraber, karilerimizin tebliğ-i resmilerimize intizar etmelerini tavsiye ederiz. Haber doğru ise Allah ordumuzla beraberdir, neticeye itminan ile muntazır olabiliriz."

Ve tam altında Ajans Röyter'in bir tebliği: Murahhaslar Venedik'te ya Saray-i kralide yahut Lido adasında içtima edeceklendir."

27 Ağustos - Roma'dan bir küçük telgraf var: "Menderes vadisinde Türk ileri hareketi teyyüd (gerçekleşiyor) ediyor."

Atina'dan gelen başka bir telgrafta deniyor ki: "Türkler vakıa cephenin bazı noktalarında kuvvetsiz müsademelere teşebbüs etmişlerdir. Bu faaliyet ehemmiyetsiz müsademeler mahiyetindedir."

Hilali Ahmer'den, Fransız mehafilinden, her taraftan tahkik ediyoruz. Muhbirler havadissiz dönüyor. Akşama kadar öldürücü bir merak içindeyiz. Havada asabiyet var.

28 Ağustos - Anadolu, telgraf ve posta muhaberatını tatil etmiştir. Motorlar ve kayıklar Anadolu ile İstanbul arasında münakalattan men olunmuştur. Ve ilk doğru haber: "Ordumuz Afyonkarahisar cephesinde Yunan

kitap

hatlarına taarruz etti. Yunan tebliği ise mütemadiyen muvaffakiyetsizliğimizden, geri çekildiğimizden bazı kariyerleri birer müddet işgal ettiğimizden bahsediyor.

Istırap içinde eziliyoruz: "- Muvaffak olamazsak, her şey bitti, değil mi?" Bu suale herkes: "- Evet!" cevabını veriyor. Ya Mustafa Kemal Paşa, o nerede? Herhalde taarruzu bir maksada veriliyor. Bazıları diyorlar ki: "- Meclis'teki muhaliflerden o kadar bıktı ki herçebadâbat bir harekete geçti." Bu herçebadâbat" sözünü reise bir türlü yakıştıramıyoruz. Muhakkak bir bildiği, bir düşündüğü var. Fakat nedir? O esnada bir lahza onun beynindeki esrara vakıf olmak için canımızı vereceğiz. İstanbul'u taarruzun muvaffakiyetinden sonraki meserretten ziyade, bir ric'atten sonraki facialar işgal ediyor. Sokakta ecnebi askerlerini bizi yemeğe hazırlanan canavarlar gibi görüyoruz.

29 Ağustos - Anadolu hâlâ susuyor. "Akşam" da rivayet kabilinden bir havadis: "Bir habere göre askerlerimiz Afyonkarahisar'a girdiler." Fakat altında meseleyi tasrih ediyoruz: "Bu sabah telgrafhane hiçbir malumat almamıştır. Yunanlılar da öğleye kadar hiçbir tebliğ vermediler."

30 Ağustos - Anadolu tebliğleri karanlık içinden ilk ışıkları getirdi. Dört sütun büyük serlevha ile şu havadis veriliyor. "Ordumuzun sol cenahı düşmanın bir seneden beri tahkim ve tel örgülerle takviye ettiği üç sıra şiperden mürekkep müstahzar mevazii tamamen zaptederek süngü hücumlarıyla Afyonkarahisar'a girmiştir. Üsera (esirler) ve ganaim pek çoktur."

Rivayet istediğiniz kadar: Eskişehir'i zaptetmişiz, Bilecik Boğazı ateşimiz altında imiş. Bir akşam gazetesi bizi fersah fersah geçiyor, hatta Uşak'ın alındığını bile yazmak gayretkeşliğine düşüyor. Aramızda şöyle konuşuyoruz: "- Anlaşıyor ki Uşak-Bursa hattını alacağız. Şimdiden meseleyi bu kadar büyültmeye ne lüzum var? Ahali muvaffakiyetimizin derecesini ölçmek imkânlarını kaybedecek..." Bu gazetenin havadisleri muhayyel, buna şüphe yok ve biz meslek, biraz da siyaset endişesiyle onun bu yaygarasından sıkılıyoruz. Meğer o gün Yunan ordusu artık yokmuş; hakikat, akşam uydurucusunun hayalini bile geride bırakmış. Meğer o gün İzmir'e doğru yürüyormuşuz.

31 Ağustos - Sönük bir gün, son havadis şu: "Taarruzumuz olanca şiddetiyle berdevamdır, yalnız henüz resmi haberler gelmemiştir." Gönlümüz kararıyor. Acaba bir bozguna mı uğradık?

Ertesi sabah zafer haberleri tevali (devam) etti. Gazeteleri sormayınız, hepsi serlevha halinde çıkıyor: "Yunanlılar Dumlupınar meydan muharebesini kaybettiler; kahraman ordumuz mağlup Yunan kıtaatını Uşak'tan evvel yakalamış ve kısmı küllisini imha derecesinde bir hezimete uğratmıştır. Eskişehir istirdat edilmiştir. Mukaddes Bursa'nın istirdadı haberine an be an intizar ediyoruz."

Fakat henüz izah edemediğimiz bir nokta var: Bizim tebliğlerimiz pek ihtiyatlı geliyor. Erkân-ı Harbiye'nin sükutunu bir türlü anlayamıyoruz. Bu son mübhemiyet günlerinde, galiba eylülün biriydi, akşam üstü adaya gidiyordum. Vapurda büyük bir Rum kalabalığı vardı. Eski yeisleri gitmiş, bir şeyler konuşuyorlar, gülüşüyorlar, bize garip bir tarzda bakıyorlardı... Merakla soruşturdum, acaba ani bir musibete mi uğramıştık? Arkadaşlarımdan biri, çeneleri kilitlenmiş, yanıma sokuldu, kulağıma eğilerek: "- Güya bozulmuşuz. Uşak'ta Mustafa Kemal Paşa'yı esir almışlar."

O dakika nasıl ölmediğime hayret ediyorum. Geceyi nöbet içinde kendini kaybeden bir ağır hasta gibi hezeyan içinde geçirdim. Sabahleyin matbaaya can attık; kimimiz Hilal-i Ahmere, kimimiz Beyoğlu'na koştuk. Şehirde büyük yağmurlardan evvelki boğucu hava vardı, teneffüs edemiyorduk. Hilal-i Ahmer Ankara'ya sordu. Akşama kadar heyecan ve ateş içinde dolaştık, durduk.

Nihayet Hilal-i Ahmere bir şifre geldiğini haber verdiler. Bu şifre âdetâ Türk tarihinin anahtarı idi; gittik, şu haberi okudular: "Yeni Yunan Başkumandanı General Trikopis, Erkân-ı Harbiye Reisi, Levazım Reisi, Onüçüncü Fırka Kumandanı 2 Eylül akşamı Uşak civarında esir edilerek Mustafa Kemal Paşa Hazretleri'nin karargâhlarına gönderilmiştir. Başkumandan Mustafa Kemal Paşa Hazretleri esirlerine nezaketle muamele ederek yeni başkumandanı mukadderatın bu cilvesinden dolayı teselli eylemiştir."

Güya havadisi gizli tutacaktık, Ankara'nın tenbihi böyle idi. Mümkün olsa gazeteyi bir tarafa bırakıp münadi gibi sokaklarda bağırırdık. Susmak ve saklamak mümkün mü idi?

Nihayet "Akşam" gazetesinin matbaa pencerelerinden, sokakta çıldırmış gibi saçlarını yolan, göğüslerini döven, yerlere yatarak çırpınan halka tevzi ettiğimiz nüshası ve bütün sayfayı dolduran klişe: "Elhamdülillah İzmir'e kavuştuk."

Başkumandan ilk günü beyannamesini şu cümle ile bitirmişti: "Ordular, ilk hedefiniz Akdeniz'dir, ileri!.." Ve son günü hadiselerle şu cümle ile nihayet veriyordu: "Akdeniz hedefine varıldı."

ÇANKAYA'DA GURUP VARDI!..

Atatürk'ün kuvvetli hafızasında ilk zaaf alametleri: Florya köşkünde bir akşam - İlk maddi çöküş ve sarsılış halleri - Atatürk'ün hayran kaldığı mizaç hususiyetleri - İlk teşhis ve sonrası - Çankaya'da son sofrası

Kendisini İzmir'de yakından tanıdığım zaman:

- Paşam bilir misiniz sizi ilk defa nerede görmüştüm, diye sormuştum.
- Evet, dedi, Edirne Valisi Hacı Adil Bey'le beraber Dimetoka'ya gelmiştiniz. Biz de Fethi Bey'le gelenleri

kitap

karşılama çıkıştık. Hacı Adil arabada yanına Fethi Bey'i almalı idi. Enver'le Fethi Bey'in arası açık olduğu için ne olur ne olmaz yine sizi aldı.

Dona kalmıştım. "Tanin" muhabiri olarak Edirne'ye gidişim 1913'te idi. İsmi yeni yeni duyulan bir gazeteci idim. Mustafa Kemal Bey'i görmüş, fakat kendisi ile fırsat bulup görüşmemiştim. 1922'de, bunca hadiselerden sonra bana, kendimin bile unutmamış olduğumu hatırlatmakta idi.

Hafızası, hayühu içinde geçen karmakarışık ve kalabalık bir gecenin en küçük vakalarını ve konuşmalarını ertesi akşam teferruati ile anlatabilecek kadar kuvvetli idi.

1937'de hayli uzun süre bir Almanya seyahatinden İstanbul'a dönmüştüm. Sonbahara doğru idi. Henüz deniz köşkünde oturan Atatürk'ü görmek üzere Florya'ya gidip yaverler dairesine uğradım. Baş yaver:

- Taraçada İnönü ile konuşuyor, dedi.

- Acele yok. Akşam misafirlerle beraber görürüm, dedim.

Bir aralık baş yaver bir iş için yanına gitti. Dönüşte:

- Bana bekleyen kimse olup olmadığını sordu. İsminizi söyledim. Hemen gelsin, dedi.

Kalkıp gittim. Başbakanla küçük bir masa önünde oturuyorlardı. İksinin de pek neşesi yoktu. O vakitler İş Bankası çevreleri hükümetin dar buldukları para politikasından şikâyetçi idiler. İnönü de para değeri üstünde titremekte ve enflasyona doğru yayılmak ihtimallerinden pek ürkmekte idi. Meğer daha önce bu mesele üzerinde sertçe bir konuşma olmuş. Atatürk biraz sıkılmış olmalı ki bahsin kapanması için geldiğimi duyunca beni çağırması:

- Çoktan beri buluşamadık. Seyahatiniz nasıl geçti, dedi.

- Almanya'daki davetliler arasında idim. Birçok yerleri dolaştık. Hitler Almanyası'nı yakından tanıdık.

- Yahu sana bir sual sorayım, Şaht denilen adam Hitler'e bunca parayı nasıl bulup verebiliyor? Harcadığı milyarların altın karşılığı mı var?

- Vallahi paşam bilirsiniz, ben mali işlerden hiç anlamam. Fakat sanıyorum ki Almanlar, mesela Adana sulaması gibi, kendi kendini ödeyecek işler için para karşılığını aradıkları yok. Fakat hiçbir gelir vermeyecek olan anıtlar gibi işler için...

İnönü birden sözümü keserek ve Şaht hokkabazlığının bizim için mahzurlarından bahsederek, hazineyi batağa sürükleyeceğini söyledi. Şaştım. Belki de İnönü para bollaşması fikrini güdenlerle konuştuğumu sanmıştı. Bir müddet sonra misafirler geldiler, sofraya geçtik.

İçki âleminde sabahlara kadar kalsa, hafızasının bulandığına pek az rastladığımız Atatürk, henüz ilk kadehi tamamladıktan biraz sonra, iki üç gece önce masada iki arkadaşı arasında geçen bir vakayı ele alarak, bana döndü:

- O akşam sen de burada idin, haklı mıyım, değil miyim, diye sordu.

İçim ıstıraptan burkuldu. Kalabalık arasına gelmemiştim. Bir vaka ile geçmiş olan yarım saat öncesi bile hafızasından silinip gitmişti. Nihayet 56 yaşında idi.

*

Atatürk'ün bizi şaşırtan hassalarından biri de vücutça ve kafaca yorulmaksızın, dikkati hiç gevşemeksizin çalışma kabiliyeti idi. Ertesi gün manevrada beraber çalışacağı arkadaşları ile gece yarısına kadar gazinoda kaldıktan ve onları uyumaya gönderip kendisi vereceği vazifeleri hazırlamak üzere sabahladıktan sonra, şöyle bir yüzünü yıkayıp tıraş olarak, yine herkesten erken kıtaları başına gittiğini dostlarından duymuştuk. Ben 43 yaş ile 58 yaş arasında yakınında bulunmuştum. Memleket dolaşmalarında maddi zahmetlere hepimizden fazla dayandığını görürdük. Bir defa Dikmen kırılarında bir piknikten sonra koşmacalı bir bohça oyunu oynamıştık. Bir delikanlı kadar çevik, hızlı ve seğırtgen idi. Büyük nutku 47 yaşında yazmıştır. Çalışma odasında yarı ayaküstü, yarı oturarak ve yüzlerce arasından vesikalar ayırarak, nutkunu dikte ederdi. Yorulan değişirdi. Bir defasında pek genç bir arkadaşı baygınlık geçirmişti. Akşama doğru bir banyo aldıktan sonra hiç dinlenmeden sofraya iner, o gün yazdıklarını bize okur veya okutur, hadiseler üzerinde tartışmalar yapardı. Bir kitabı merak edince, koskoca bir cilt de olsa, bitirmeden uyumaz veya pek az uyku aralaması ile okumaya devam ederdi. Sonra sofrada etrafını çizdiği fıkraları tekrarlardı. Eğer bildiğiniz bir eserse, Atatürk'ün en can alıcı fikirler üstünde durmuş olduğunu anlarsınız.

Atatürk akşamları bir müddet bilardo oynardı. Açık havada ve at üstünde geçen subaylık ve komutanlık hayatından sonra uzun oturuculuk devrinde bu oyun onun başlıca idmanı idi. 1937'de, çok defa, geç vakit yukarı kattan inip, istakayı bir iki defa vurduktan sonra kesilerek rengi ve bakışları yorgun:

- İçeriye geçelim, demeye başlamıştı. O zamanları dil işi ile uğraştığından, yalnız dimağını alabildiğine zorlandığını ve bunun da sinirlerini alt üst ettiğini görüyorduk.

Maddi bir çöküş ve sarsılış hali vardı. Sanki artık gitmeyen, gitmek istemeyen bir şeyi, eğilmez, bükülmez iradesi ile kendi içinden kendi itiyordu. Kalp, onun eşsiz hayatietini kaplayıp tutamıyordu.

*

Arkadaşlarına karşı sonsuz denilebilecek bir müsamahası ve düşmanlarına karşı bile en kızdırıcı vakalarda hislerini uzun müddet kapalı tutan sinir hâkimiyeti Atatürk'ün hayran kaldığımız mizaç hususiyetleri arasında idi.

Yakup Kadri, Ruşen Eşref ve ben Çankaya'daki eski köşkünün hemen her akşamki davetlilerinden idik. İnkılabın heyecanlı ve şevkli günlerinde birçok defalar gün ağarırken evlerimize dönerdik. Atatürk istediği

kitap

kadar uyumakta serbestti. Fakat biz gündüz de çalışmak zorunda idik. Her akşam değişen misafirlerden biz değişmeyenlere, kimseye haber vermeden erkence çıkabilmek müsaadesini vermesini istemiştik:

- Doğru, dedi, siz gidin, ama arkanızdan çıkıştığımı iştirseniz ehemmiyet vermeyin. Çünkü herkes sizin gibi yaparsa ben kiminle oturayım?

Meclislerine ve sohbetlerine doyum olmadığı için yine de geç saatlere kadar kalırdık. Biz onu bir babadan farksız sayar, bir can arkadaşından farksız severdik. O da bizi genç kardeşleri bile değil, yaş farkı azlığına rağmen oğul gibi tutardı.

Eski köşkün yemek odasından bilardolu hole çıkılan kapı yanında bir kanepede vardı. Bir gece yorulmuş, sofradan kalkarak kanepeye uzanmışım. Bir aralık kapının açıldığını hissettim. Atatürk idi. Sıçrayıp affedersiniz, demeye bile fırsat kalmadığından uyumuşluğa vurdum. El yıkayacağı yer, tam karşıdaki merdivenin sahanlığında idi. Atatürk'ün beni uyandırmamak için ayak ucuna basar gibi yavaşça merdiveni çıktığını, hâlâ gözüm yaşarak hatırlarım.

1937'den sonra asabi muvazenesinin gitgide bozulduğunu görüyorduk. Pek alıngan olmuştu. Devamlı bir boşanma ihtiyacı içinde kıvranan sinirlerini güç tuttuğunu hissederdik. Hele sofraya biraz uzadıktan sonra pek dikkatli davranırdık. Ben sigarayı bırakmışım. Ara sıra pipo içerek avunuyordum. Bir gece geç vakte kadar süren dil bahisleri arasında usulca kalkarak yaverler odasına gittim. Niyetim bir pipo içmekti. Daha tütün kesesini cebimden çıkarmadan bir garson geldi. "- Paşa hazretleri sizi istiyorlar!" dedi. Daha o gitmeden bir ikinci, bir üçüncüsü koştu. Hemen odaya döndüm. Sapsarı idi. Bir hayli söylendiği de belli idi. Yerimi boş gördüğüne sinirlenmişti. Kendinden kaçınıyor ve kaçılıyor vehmi içinde, hiçbir kayıtsızlığa tahammül kalmamıştı. Bana:

- Nerede idiniz, diye sordu.

- Biraz baş yaverin yanına gitmişim.

- Gecenin bu geç saatinde baş yaverle görüşecek işleriniz ne idi?

- Hayır efendim, görüşmeye gitmedim. Ben bir senedir sigarayı bıraktım. Fakat nikotini bırakamadım. Ara sıra pipo içiyorum. Büyüklerin yanında pipo içilmeyeceği için dışarı çıkmışım, dedim. Choc kuvvetli idi:

- Pekiyi, buyurun, oturun dedi.

*

Bütün bunların sebebi, karaciğerini için için kemiren onulmaz bir illet olduğunu bilmiyorduk. Bu, öne hafıza zayıflamasından başlamıştı. Sonra sık sık burun kanamaları devri geldi. Daima yanında bulunan hekimlerinin neden bu araza ve umumi çöküntüye dikkat etmediklerini ve hepsini pek basit bir sebebe bağlayarak geçiştirdiklerini doğrusu hâlâ anlayamıyorum. Burnu kanadıkça, biraz bakarız, geçer, derlerdi. Sonra kaşınmalar başladı. Atatürk eski Osmanlı tabiri ile pek "müeddeh" bir efendi idi. Meclis'ten hususi bir ihtiyaç yüzünden kalkması lazım geldiği zaman bile, yakınlarından birine:

Galiba sen bana bir şey söyleyecektin, gibi bir bahane bulur, beraberce oda veya salondan çıkarlar, ona:

Sen biraz bekle, der ve el yıkamaya öyle giderdi. Sonra beraber dönerlerdi.

Atatürk kaşınmaya, hem de eğilerek bacaklarını kaşımaya dayanamıyordu:

- Bu evde gözle görünmez kırmızı böcekler varmış, diye tutturmuştu.

Evde başka hiç kimse ve hiçbirimiz böyle bir rahatsızlık duymuyorduk. Fakat kendisini teselli etmek için aynı şüpheye düştüklerini söyleyenler de olurdu. Hatta bir seyahatte evin baştanbaşa en tesirli ilaçlarla temizlenmesini emretmişti.

*

Çankaya'da gurup vardı. Güneş ufkun üzerinde artık kızarıyordu. Atatürk, bizim elimizden, yirminci asrın en büyük milli kahramanı milletin elinden, bir büyük deha insanlığın elinden gidiyordu. Askerlikte ve politikadaki hiç şaşmaz sağduyusundan başka, bütün maddi manevi varlığında bir göçüş hali seziyorduk. Atatürk, sonsuz ölüm ülkesinin eşiğinde idi. Onun, bir dönülmez yolda bizden uzaklaştığını yana yana anlıyorduk.

Hatay, büyük ıstırapı idi. Sanki bir can sevgilisi ayyar kucağında imiş gibi, çırpınıyordu. Bu çırpınışlarının pek de tabii olmayan bazı taşkınlıklara varmasından kaygılananlar da olmuştu:

- Acaba bir sabah uyanıp memleketi harbde mi bulacağız? diye sorarlardı.

Ama onun son bakış saniyesine kadar süren askeri ve siyasi sağduyusu, sinirlerine, ruh ateşlerine ve gönül nöbetlerine hâkim olmakta devam ediyordu. Bir akşam sivil arkadaşlarından birinin:

- Paşam, ne diye kendinizi bu kadar üzüyorsunuz? Yarın bir tümen asker yollarsanız Hatay'ı alırsınız.

Almanlar Renani'ye girdiler de sanki Fransızlar ne yaptılar? Renani için harekete geçmeyenler, Suriye'nin bir sancağı için mi Türkiye ile harbe kalkışacaklar? demesi üzerine gözleri birden durarak ve durularak:

- Evet, yarın sabah bir tümen asker yollasam, Hatay'ı alabilirim. Renani için harekete geçmeyen Fransızlar bir Suriye sancağı için bizimle harbe girmezler. Bunu da bilirim. Fakat ya bu sefer şeref ve namus meselesi yaparlarsa? Milletler belli olur mu? Ben bir sancak için Türkiye'yi harp tehlikesine sokmam, diye cevap vermişti.

*

Nihayet tıp, zalim teşhisini koydu. Kendisine gerçeği olduğu gibi söylemediler de, tam bir perhiz disiplini içine aldılar. Birkaç gün yatak odasında kaldı. Bir akşam başyaver beni telefonla arayarak karımla beraber Atatürk'e akşam yemeğine davetli olduğumuzu bildirdi. Gittik. Birkaç kişi idik. Atatürk, solgun ve sararmış,

kitap

masaya oturdu:

- Ben hiçbir şey içmeyeceğim. Fakat bir şeyler içiniz. Konuşunuz. Bir müddet böyle yapalım, dedi. Akşam sessiz ve neşesiz, o ve herkes kendi içine bükülmüş ve büyük bir sırrın karanlığına gömülmüş olarak geçti. Fırtınadan sonraki deniz gibi, bitkin bir durgunluğu vardı. Dudakları güç oynuyordu. Şevk, onun bahçesine son yapraklarını dökmüştü. O kadara güzel ince dudaklarının o kadar tatlı ve ısıtıcı gülüşü, bir ıtır gibi uçmuştu. Baba Atatürk, arkadaş Atatürk, karındaş Atatürk, varlığı bir hava gibi içini kaplayan, daha on yıl önce en güzel tanrılardan daha güzel, Omiros'un (Homeros) kahramanlarından daha destankâri, altın saçlı, çevik ve kıvrak, o 43 yaşındaki gencin hatırası, bir asırlık eski ve uzak bir hayale dönmüştü. O akşam Çankaya'da dostları ile son sofrası idi.

*

Ankara istasyonunda son defa selamlamaya gitmiştik. Güneyden gelen trenden indi, garın salonuna kadar güçlülükle geldi, ayakta duramayarak oturdu. Yanımda bulunan Saracoğlu:

- Falih, Atatürk'ün derisinin rengine bak. Bu bir ölü rengi... dedi.

Daha önce, Bursa'da bir kriz geçirdikten sonra vapura binerken Ali Fuad Cebesoy'a:

- Bu başka hastalık... Bildiğiniz hastalıklardan değil bu... Akşam şerifler hayırlar olsun! dediğini işitmiştim.

Bu bir ayrılık çeşmesi veda idi: Atatürk'ü bir daha geri gelinmeyen sefere yolcu ediyorduk.

Son acı hasretlerinden biri, iyi olursa bir yaylaya gitmek, orada serin kaynak suları ve süt içmek özlemesi olmuştu. İkincisi de orduyu ve halkı 15'inci yıldönümü töreninde bir daha görebilmektir. Şeref tribünündeki asansör bunun için yapılmıştı. Anadolu yaylalarındaki koyun sürülerinin çan sesleri kulağında, çelik miğfer başlıklı askerlerinin ve önlerinden geçtiği vakit çılgınca alkış tutan halkının hayali gözlerinde, bir vatan ve bir millet kurtarıcısı, en hazin bir gurbet yalnızlığı içinde gözlerini kapadı.

O gün yandık. Günlerce, haftalarca, üstümüze memleket yıkılmış gibi, bir can bunaltısı içinde kıvrandık.

Atatürk, şimdi bu satırlar üzerinde yaş döken gözlerim kapanıncaya kadar, senin hatıralarını bekleyen nöbetçi neferi olmak şerefini, ömrümün son vazifesi sayacağıma emin ol!

Senden önce ölmek ne bahtiyarlıkmış.

KISA HATIRALAR VE FIKRALAR

"Mekke'ye şapka ile gireceksin!"

Atatürk sağ iken, büyük İslam kongrelerinden birine biz de çağırılmıştık. Kongre Mekke'de toplanacaktı.

Atatürk'ün bir delege göndermeye razı olup olmayacağını merak ediyorduk.

Hiç tereddütsüz karar verdi. Türklüğünden kibir denecek kadar gurur duyan büyük adam, milleti ile aynı dinden olanları da gerilik ve kölelikten kurtulmuş görmek için elinden geleni yapmak istemiştir. Müslümanlık yeniden şereflendikçe nasıl Türklerin bunda manevi bir hissesi olacaksa, on milyonlarca Müslüman ya geri, ya köle kaldıkça bundan Türklere de bir utanç payı düşmemek ihtimali var mı idi?

Biliyordu ki Mekke'ye şapka ile gidilemez. Amma daha iyi biliyordu ki başlık ve kıyafet değiştirmekle din değiştireceğini zanneden bir cemiyet de ne gerilik, ne de kölelikten sıyrılabilir. Milletvekillerinden Edip Servet Tör'ü çağırırdı:

- Mekke'ye gidip beni temsil edeceksin, dedi. Türksün ve Müslümansın. Türklük, Müslümanlığın öncüsü ve kılavuzudur. Müslüman milletleri medenileşmekten alıkoyan bâtil itikatları yıkmak için Mekke'ye şapka ile gireceksin. Kara taassup seni parçalamaya bile kalksa, başını vereceksin, fakat eğilmeyeceksin.

Edip Servet Tör, Mekke'ye şapka ile girdi. Müslüman delegelerinin en fazla itibarlısı o idi. Kongrenin sonuna kadar, Mustafa Kemal mucizesine hayranlık duyan heyetler arasında, Kemalist Türkiye'yi efendice temsil etti.

*

Malatya kayısıları

Bir seyahatten dönüşünde Malatya'ya uğrayan Atatürk kendini pek sıcak karşılayanlarla görüşmek için belediyeye gider. Salonda yerli mahsullerden örnekler göstermek üzere bir vitrin varmış. Şöyle bir gözden geçirir, altın sarısı kayısılarla dolu bir kutu pek hoşuna gider:

- Ne güzel kayısılarınız var, der.

Önü ilikli Belediye Reisi:

- Evet efendimiz, pek nefistir kayısılarımız, dedikten sonra daha iyi görmesi için kutuyu vitrinden çıkarıp kendisine getirir. Atatürk:

- Cidden güzelmüş, diyerek ve ikram edeceklerini sanarak birkaçını yemeye hazırlandığı sırada Belediye Reisi:

- Evet efendimiz çok güzeldir, der ve kutuyu alıp yine vitrine götürür.

Atatürk böyle hallerde pek "mahcup delikanlı" idi, imrentiden yutkunur, biraz sonra yanındakilere:

- Artık dönelim, der.

Trene binip Ankara'ya yollanırlar.

Ankara'da hiç şüphesiz Malatya milletvekillerine azınlık etmek için:

kitap

- Geceyi Malatya'da geçirecektim, ama benden bir kutu kayısıyı esirgeyenlerin nasıl misafiri olurdum, diye hıncını almıştı.

*

İsmet Paşa Lozan'a nasıl gönderilmişti?

Cephe kumandanı olarak Mudanya görüşmelerini idare eden İsmet Paşa, Lausanne'da Türkiye delegelerine reislik etmeyi hatırına bile getirmemişti. Atatürk'ün kendisinden dinlediğimize göre, Franclin Bouillon kendisine:

- Barış konferansında siz bulunmalısınız, demişti.

Atatürk:

- Olabilir, ama ben memleket dışına gitmem. Konferansı İzmir'de toplayabilir miyiz, diye sorması üzerine Franclin Bouillon:

- Sizinle görüşebilecek kadar ehemmiyetli şahsiyetleri İzmir'e getirebileceğinizi sanmıyorum, cevabını verdi.

- O halde Türk baş delegesi, ben olmam. Siz tanımış olduğunuz arkadaşların arasından bu işi en iyi kim yapabilir, dersiniz.

Fransız diplomatı hiç tereddüt etmeden:

- İsmet Paşa, dedi.

Atatürk ilave etmişti: "- Doğrusu Franclin Bouillon teklif edinceye kadar İsmet'i düşünmemiştim."

Fakat İsmet Paşa'ya hemen bir rakip çıktı: Rahmetli Kâzım Karabekir! Atatürk onu kırmaksızın vazgeçirmek için:

- Yalnız bir mesele var. Sizin Ruslarla aranız kötü. Baş delege olmanız bize faydalı olmaz, dedi.

- O halde bu vazifeye bir asker seçmeliyiz.

O sırada bir ajans telgrafı Rusların Lausanne Barış Konferansı'na katılmayacaklarına dair bir haber yaymıştı. Rahmetli Kâzım Karabekir bunun üzerine hemen Mustafa Kemal'e geldi:

- Benim gönderilmeliğimde artık mahzur kalmadı, dedi.

Büyük Millet Meclisi Reisi ve Başkumandan ise İsmet Paşa'yı yollamaya karar vermişti. Ruslar konferansa katılsa da katılmasa da Lausanne görüşmelerini o idare edecekti.

*

"Dili bu çıkmazda bırakamayız..."

Türkçeyi ne kadar özleştirebiliriz, her yabancı kelimenin bir öz Türkçe karşılığı bulunacağını iddia eden dilciler ne dereceye kadar haklıdır. Atatürk bunu denemeye karar verdi. Şimdi hiçbirimizin manasını bilmediğimiz "baysal utku" onun resmi bir nutkunda kullanılmıştır. Bir gün beni yanına doğru çekip:

- Çocuk çıkmaza girmişizdir, dili bu çıkmazda bırakamayız, tabii yola döneceğiz, demişti, özleştirme denemesi de orada durdu idi.

Atatürk bu denemede gülünce bile göğüs germiştir. Hayli çetin bir fedakârlıktır bu. Boşa mı gitti acaba?

Türkçeyi gerçi özleştiremedik, özleştirme, bütün diller için olduğu gibi Türkçe için de bir imkânsızlıktı. Fakat Osmanlıca'yı Türkçeleştirdik. Akl-ı selime sağduyu dedik. Mayi-i mahruka akaryakit dedik. Abide'ye anıt dedik.

Asıl bahsimiz bu değil. Biz Türkçeci idik, özleştirmeci değildik. Akşam toplantılarında dil bahsi çıkalıdan beri kendi işlerine dair terletici hesaplar vermekten kurtulduğu için bakanlardan biri özcü mü özcü olmuştu.

Kendine kalsa Tetabu-i izafetten bile vazgeçmeyeceğine şüphe yoktu. Fakat o sırada "manga" kelimesinin Türkçesini arayanlarla birleşiyordu.

Hiç unutmam, "şey" kelimesi üzerinde idik. Artık onu da yazılarımızda ve konuşmalarımızda kullanmayacaktık. Ben demiştim ki:

- Güzel Paşam, eğer mümkün olsa da ne kadar Türk ölüsü varsa bir anda diriliverseler ağızlarından ilk çıkacak hayret kelimesi "şey" olurdu.

Bakan isyan etti:

- Yoo dedi, Falih artık "şey" gibi koyu Arapçaları da dilde alıkoymaya kalkma.

İnanıldığından mı? Hayır... Bildiğinden mi? Hayır... Böyle söylemesi hoşsa gideceğini sanmasından! Ve kendi işleri unutulması için en iyi çare bu olmasından!

*

Atatürk'ün kadınlı erkekli ilk daveti

Kuvayı Milliye'nin pek tanınmış alaylı kahramanlarından birinin ilk defa İstanbul'a gelerek Beyoğlu caddesinde çarşafı, fakat peçeleri açık Türk hanımlarını gördüğü vakit:

- Biz bunlar için mi dövüştük durduk diye öfkelendiğini biliyorum. İlk Meclis mebuslarından biri de sımsıkı örtülü karısı ile birlikte Karacaoğlan karşısında, bir dükkâna girdiği için ağırca birtakım koridor dedikodularına uğradığı hatırımdadır. İkinci Meclis'te bile üç beş kadınla evli mebuslarla yan yana otururduk. Bunlar bilinmedikçe Mustafa Kemal'in Türk kadınına hürriyete kavuşturmak için neden İstanbul tramvaylarındaki harem perdelerini kaldırmakla işe koyulduğu pek anlaşılabilir.

kitap

Atatürk kadınlı erkekli ilk daveti, ikinci Meclis devrinde, eski Ankara'nın dar bir sokağında, Rum mektebinden galiba Türk ocağına çevrilme kerpiç bir yapının salonunda verdi. Herkes eşi ile beraber çağrıldığı için gelmemelik etmelidir. Fakat kadınlar salonun sol tarafındaki iskemlelere oturdular, erkekleri de karşılına dizildiler. Bu namehremlik havası içinde Atatürk'le birkaç arkadaşından ve hanımlarından başka ayakta kimse yoktu. Durgunluktan fazlaca sıkılmakla beraber, bize demişti ki: "- Ayaktakilere elinizden geldiği kadar itibar ediniz, oturanlara hiç aldırmayınız. Tesirini gelecek defa görürsünüz."

*

Mazi

Bir gün Atatürk, eğlence kabilinden, Fransızca kelimelerden birinin aslı Türkçe olması ihtimali olduğunu öne sürer. Ve aklı yattığı kadar izah eder.

Dilci rahmetli Yusuf Ziya:

- Hayır, o Fransızca kelimenin aslı bu Türkçe kelime olamaz, der.

- Niçin olmazmış? Siz demin bir başka Fransızca kelime söylediniz. Aslı Türkçe olduğunu iddia ettiniz. Niçin sizinki olur da benimki olmaz?

Rahmetli alaycı idi:

- Ne sizinkinin, ne bizimkinin kitapta yeri yok. Sizin buluşunuz ihtimal yatakta sağdan sola dönerken hatırınıza geldi. Ben de bu sabah banyoda yıkanırken benzettim.

*

Atatürk'te suikast vehmini yaratanlar

İttihat ve Terakki vehmi Cemiyeti Hafiye idi. 1908-1918 devrinin hafiyeleri, dalkavukları; sivil polis de kendini bu vehme göre ayarlamıştı. Üç kişi kulak kulağa verdi mi, hemen gizli cemiyet tertipçiliği şüphesi uyanırdı. İktidara sokularak havadan geçim sağlamak veya nüfuz ticareti yapmak isteyenlerin başlıca sanatı, ulûemirlerin vehimlerini durmadan oynatmaktır. Olmayanda bile vehim yaratmak bu sanatkârların hünerleri arasındadır. Mesela tanıdıklarım arasında en az vesveseli lider Atatürk'tü. Son yıllarına doğru sanatkârlar onda suikast vehmini yaratmışlar ve iyice sömürmüşlerdir.

Bir gün Dolmabahçe Sarayı'nda kendisini böyle bir hava içinde bulmuştuk.

- Pek ustaca tertip etmişler, diyordu.

Ermeniler kendisine suikast yapmaya karar vermişler. Bir akşamüstü, tam sofraya vakti, sarayın telefonlarını dışarıdan kesecekler, birkaç general ve subay üniforması ile saraya geleceklermiş. General arabası görünce polis ve nöbetçi ne yapar? Tabii selam durur. Suikastçılar böylece tam iç kapıya gelince, sarayın elektrikleri sönmürecektmiş. Sofrada bulunanlar hiç şüphesiz hatlarda bir arıza olduğuna hükmederek bir müddet düzelmesini bekleyeceklerinden, general ve subay kılıklı suikastçiler hemen merdivenleri sıçrayarak sofra halkını tabanca ateşinden geçireceklermiş.

Böyle bir tertibin aslı esası yoktu. Fakat o kadar iyi uydurulmuştu ki Atatürk inanmıştı. Bu uydurma tertibi sözde keşfetmeye giden sivil bir komiserle yanındakiler polis baskını sırasında bir kargaşalığa gelerek öldüler. Atatürk etrafındaki disiplin ve tecrid havası büsbütün arttı. Kimse de:

- Yalandır bu. Mesele sizi vehimlendirmek ve avuç içinde tutmaktır, demeye cesaret edememişti.

*

Gönlümün "Gazi"si ve Mustafa Kemal

Atatürk, o zamanlar henüz Gazi Mustafa Kemal Paşa'dır, bir gün Çankaya yakınlarında gezindiği sırada bir köylü kulübesi görür. Yaverine:

- Acaba içeride kimse var mıdır? Bir kahve içebilir miyiz, der.

İhtiyar bir adamcağız kapıyı açar. Tanrı misafirlerine baş sediri gösterir. Biraz hoşbeşten sonra Atatürk:

- Ne yaparsın, ne ile geçirirsin? Kimin kimsen var mıdır, diye sorar.

- Bir iki tarlamız var. Bu bağ da bizim. Çoluk çocuk geçinip gidiyoruz. Allah başımızdan Gazi Paşa'yı eksik etmesin de...

- Gazi Paşa'yı tanır mısın sen?

- Nasıl tanımam? Pehlivan gibi boylu boslu (kulübenin tavanını göstererek) maşallah hani buraya sığmaz...

Sakalı da göğsüne kadar... Kıvrır kıvrır yiğit bıyıklı...

Atatürk yaverine eğilerek usulca: "- Sakın düzeltmeye kalkma... İhtiyarın hayalini bozmayalım" demiş. Köylüyü bir masal devini andıran kendi Gazi'si ile bırakıp çıkmışlar.

*

Hindistan'a gittiğimde akın akın bizleri görmeye gelen Hindu ve Müslüman halkın da Atatürkleri kendilerine göre idi. Alnında kast benekli, mukaddes ineğin etini yiyenin eline el sürmeyen Hindu:

-

Ah bir Atatürkümüz olsa da İngilizleri kovsa... derdi. "- Yalnız İngilizleri kovmakla kalmaz, ineklerinizi de ahıra sokar" demezdim.

kitap

Pakistanlı dostlarımız ise:

- Ah bizim de bir Atatürkümüz olsa... Hem İngilizleri kovsa, hem de bizi Hindulardan kurtarsa..." dediklerinde, onlara da: "- Bu kadarla durmaz... Kadınlarınızı çuvaldan çıkarır, üniversitenize garp tıbbını sokar" cevabını vermezdim.

*

İyi ki kendisi hakemlik etti

Vaktiyle başlıca mesele rejimin ayakta durabilmesiydi. Bu da o vakitler Atatürk'ün yaşaması ve ölmesiyle sıkı sıkıya alakalı idi. Vaktin esnafları bunu görünce suikast uydurmaları sürmeye ve bundan nafakalanmaya bakıyorlardı. İş nereye kadar gitti idi, bilir misiniz, Ankara'da Büyük Millet Meclisi önünden istasyona giden bir cadde yolu ortasından keser. Şehirci Profesör Yansen, yokuş aşağı gelen kamyon ve otomobillerle, öteki caddeden gelen kamyon ve otomobillerin çarpışmaması için, tam buluştukları yere geniş bir yuvarlak yaptı. Öyle ki her iki taraftan gelen nakil vasıtaları, ister istemez hızlarını son derece azaltmaya ve yuvarlağı yavaşça dönmeye mecbur idiler. Ne polis, ne işaret konmadan bu yuvarlak, kazaları önlemekte idi.

İstanbul'da Post'un başına geldiği gibi, orada da Yansen'i kovdurmak isteyenler vardı. Atatürk'e gitmişler:

- Bu yuvarlak, size karşı suikastı kolaylaştırır, demişler.

O sırada ben İmar Komisyonu reisi idim. Atatürk merak etmiş, geldi, baktı, "Yuvarlağı bıraktınız, belki etrafındaki yolu biraz genişletseniz iyi olur" dedi, gitti.

İyi ki kendisi hakemlik etti, bir işgüzara kalsaydı, artık Yansen kominform ajanı mı, Hitler'in tertipçisi mi olurdu, Allah bilir.

*

Halkla bir arada yaşamak arzusu

Florya Köşkü'nde Atatürk'e:

- Küçükken Selanik'te denize girmez miydiniz? diye sordumdu.

Bir acayip yüzüme bakarak:

- İnsanı çıplak görünce ne derlerdi o zaman? demişti.

İstanbul'da da denize girmek tahta hamam barakaları içinde "gizli yapılan" bir şeydi. Kibar bir zevk sayılmazdı.

*

Florya üzerine ilk yazıyı vaktiyle "Milliyet" gazetesinde biz yazmıştık. Orada henüz hiçbir tesis yoktu. Atatürk ilgilenmeseydi, bu yazının da gazetelerimizin ortaya attığı bin bir fikir gibi unutulup gideceğine şüphe yoktu. Bizim tasarladığımız Florya, bir kıyı caddesi ile Yeşilköy'e bağlanacaktı. Demiryolu geriye alınacaktı. Genişçe bir çevrede bütün yapılar kontrol edilecekti. Plan ve projeler, Fransız kıyılarında bu türlü eserler yapmış olan sanatkârlara ısmarlanacaktı. Florya İstanbul yakınlarında bir ayrı şehir parçası, kendi başına bir "bütün" olacaktı.

Demiryolunun arkaya alınması fikrine Atatürk itiraz etti:

- Çankaya'da, Dolmabahçe'de hep insanlardan uzak yaşıyoruz. Biraz insan kalabalığı ve gürültüsü duyalım, demişti.

Dolmabahçe gerçekten bir uzletgâhtır (tenha yer). Çankaya da gitgide öyle olmuştu. Atatürk ilk gençliğinden beri halk yerlerinde, halkla beraber hayat sürmüştür. Selanik birahaneleri ve umumi bahçeleri onun devamlı hasretleri arasında idi.

Bir ecnebi mütehassısın Atatürk köşkünü kumsalın en sonuna almak fikrini rahmetli lider yine bu halk kalabalığı cazibesi yüzünden reddetmiştir.

*

"Aman çocuklar, neden diye sormayalım"

Bir gün bir Yeşilaycı konferans veriyormuş. İçki aleyhine söylemediğini bırakmamış. Bir aralık dinleyicilerine:

- Bir eşiğin önüne bir kova su, bir kova rakı koysanız, hangisini içer? diye sormuş.

Ön sıradan bir akıllı hemen atılmış:

- Tabii suyu?

Konferansçı sormuş:

- Neden?

- Arka sıralarda konferansçıya içerleyip duran bir akşam keyifçisi varmış. Yeşilaycıya:

- Neden olacak, eşekliğinden! demiş.

Hikâyeyi Ankara'ya rahmetli Ahmet Rasim getirmişti. Akatürk'ün pek hoşuna gittiği için tekrarlayıp duruyordu. Bir akşam Orman Çiftliği'nde eski küçük köşkün havuzu kenarında oturuyorduk. İçki sofrası kurulmuştu.

Atatürk biraz uzakta oynayan çiftlik çocuklarından birini çağırdı:

- Yanaş bana çocuğum.

Çocuk yanaştı:

- Bir eşiğin önüne bir kova su, bir kova da rakı koysalar hangisini içer?

kitap

Çocuk bir Atatürk'e bir sofraya üstündeki kadehlere bakarak:

- Rakı! demesin mi?

Rahmetli Atatürk:

- Aman çocuklar neden diye sormayalım! dedi.

Eşeğin bizim gibi insanlığı tutmadıkça su ile içkiyi karıştırmak ihtimali var mıdır?

*

Samimi ve faziletli

Bir gün Atatürk'e sormuşlardı:

- Biz pekâlâ birçok işler yapıyoruz. Acaba İttihatçılar on yılda neden hiçbir iş göremediler?

Atatürk: "- Bizim tecrübelerimizi görmemişlerdi de ondan!" cevabını vermişti.

Atatürk, 1908'den 1918'e kadar süren ve binbir macera ile geçen devirdeki tecrübelerle neler borçlu olduğunu itiraf edecek kadar samimi ve inkâr etmeyecek kadar faziletli idi.

Atatürk ve jurnalcılar

Bir gün İçişleri Bakanı dostum Şükrü Kaya ile buluştuktu. Bana Çankaya'ya sunulan ve eline geçen bir jurnaldan bahsetti. Bu jurnala göre biz ikimiz, yani ben ve Şükrü Kaya, lokantada mı, gazinoda mı şimdi unuttum, herhangi bir yerde galiba Atatürk hakkında ileri geri konuşmuşuz.

Jurnalın yalan olduğunu ikimizden daha iyi hiç kimse bilemezdi. Jurnal "asl-ü esastan tamamıyla ari" idi.

Bizde büyük makamlara sokulmak veya büyük makamlı şahsiyetler yanında tutunmak isteyenlerden çoğu, ya o makamlarda bulunanları vehme düşürecek jurnallar tertip eder, yahut bütün hadiseleri ve makamlarda bulunanların hoşuna gidecek gibi yalanlaştıranak nakledecekler.

Birincilerine hafiye, ikincilerine dalkavuk derler.

*

Hafiye ve dalkavuklar, poliste pek küçük hizmetlerde buldukları gibi, milletvekilliğine, hatta bakanlığa kadar çıkarlar.

Atatürk, yalan mı doğru mu, kendini tereddütten kurtarmak için bir çare bulmuştu. Dalgınlığa getirmiş gibi yaparak, söyleneni söyleyen yanında ağızdan kaçırırdı. Sonra:

- Acaba senden mi duymuştum, derdi.

Mesela rahmetli Refik Saydam böyle demezdi. İnanırdı.

*

Şapka giyme kararından önceki akşam

Şapka giymeye çıkmazdan önceki Çankaya toplantısında biz de bulunduk. Davetliler şapka kararını kolayca benimseyecek olanlardan seçilmiş gibi idi. Bahis açılınca, hepimiz ayrı ayrı fikirler söyledik. Mesela ilk zamanları İstanbul ve Ankara'da serbest vatandaşların şapka giymelerini teşvik eder, onlara sataşanlar olursa başkalarının hürriyetine dokunmak suçu ile cezalandırırdık. Gözler alışınca memurlara giydirdik. Böylece üç beş yıl içinde, şu gülünç ve geri başlık taassubunu ortadan kaldırırdık. Başlığa isim koymak da bir mesele idi: Acaba bir müddet "siper-i şemsi serpuş" desek doğru olmaz mı idi?

Atatürk bu sırada şapka ile nasıl selam verildiğini, unuttuğu şeyler varsa hatırlamak için, Avrupa'da çok gezip dolaşanlardan sordu. Bildiklerini söylediler. Fes ve kalpak üzerine konuşmalar geçti. Nihayet dağıldık.

Ben de ertesi günü seçim çevreme, Bolu'ya gidiyordum. Bir eşkiya meselesi için Bolu ve İzmit valilerinin

Düzce'de buluştuklarını öğrendim, geceyi orada geçirmek istedim. Söz sırasında şapka bahsine dokundum.

- Canım, dedim, serbest bir vatandaş başına fes veya kalpak yerine şapka giyse kendisine ne diyebiliriz?

İki vali ve jandarma komutanları ağız birliği ile:

- Yoo... Yalnız bu olmaz, halka şapkayı hazmettiremeyiz, dediler.

Yakın bir karar da beklenmediği için tartışmayı uzatmadım.

Ertesi gün ajans haberlerinde şapka ve esvap hakkındaki İnebolu nutku çıkageldi. Ben bile şaşırırdım. İki vali ve komutanları:

- Madem ki Atatürk giydi. Mesele olup bitmiştir.

Dediler. Ve dün geceki konuşma hiç olmamış gibi, tereddüt bile göstermediler.

Hayli zaman geçti. Şapka giymek için neden Anadolu'nun en çok taassuplu görünen bir bölgesini seçtiğini sormuştum. Dedi ki:

- O tarafa ilk defa gidiyorum. Halk o kadar beni görmek merakında idi ki başımda ne ile görse öyle kabul edecekti. İzmir taraflarında giyseydim, yalnız şapkamı görürlerdi.

*

Atatürk ve köylüler

Köylüler Atatürk'ün baş dostları idi. Onların içine katıldığı, onlar arasında dolaştığı vakit muhafaza ihtiyacı yoktu. On dört cumhuriyet yılında Atatürk'ü öldürmek hiçbir Türk köyünde düşünülmemiştir. Suikastler hep şehir politikacılarının karanlık kafalarında doğdu. Atatürk inkılaplarını en kolay köye sokmuştur. Yazı ile ilk

kitap

derslerini ona verdi. Atatürk disiplini:

- Yeni yazı, gâvur yazısıdır, diyen fesatçı mürteciyi köye sokmamıştı. Nerede bu mürteciye rastgelirse, âdeta üstüne yürümüştür. Atatürk'ün gözünde mürteci bir numaralı halk düşmanı idi.

Kızdığı zaman:

- Halka gider, yeniden başlarım, derdi.

Buna ne derinden inandığını şaşarak görmüştüm. Halk, ona göre, kendi kuvveti idi.

*

Müslümanlığın ne kadar sâde bir din ve dinin nasıl mukaddes bir vicdan işi olduğunu bilen Atatürk, onu ne inkılapları lehine, ne de aleyhine "istismar" ettirmiştir.

Ne şapka için fetva almıştır, ne de şapka giyenin dinsiz olacağı fesadının halk içine sokulmasına meydan vermiştir. Halkı, vicdanı ile rahat bırakmıştır.

Bu rahatı bozan irticadır.

Mesele, halkı kendisine inandırmakta idi. Halk, bozgunlarda, başındakilere lânet eder. Gökten kitap indirmiş benzeseler inanmaz. Baştakiler aleyhine bütün kalkışmalar o vakit köyde tutunur. Birinci Dünya Harbi sırasında, hatta Atatürk'e karşı dahi böyle idi.

Atatürk, zaferleri ile kurtarıcı bir destan kahramanı olunca, halk gözü ile gönlü ile ona döndü. Fesatçılar onun aleyhine ne söyledilerse halkı inandıramadılar. Ölünceye kadar ne Mustafa Kemal ne Atatürk, halkın "Gazi Paşa"sı olarak kaldı.

*

Atatürk'ün iki hassası

Askerlik sanatını bilmem, dehası orada da aynı şekilde mi belirirdi, bir şey diyemem. Fakat ihtilalci Mustafa Kemal, bu halkın kurtuluşu için tasarladığı işlerden herhangi birini gerçekleştirme sırası geldi mi, bu fırsatı bir an bile kaçırmamıştır. İmkân ölçülerini iyi hesap ettiği de bir hakikattir: Mesela kadın açılması meselesini hiçbir vakit zorlamadı.

İhtilalci Mustafa Kemal'in hepimize örnek olması gereken ikinci bir hassası soğukkanlı olması, fikrini kendi âdetlerine, keyif ve zevklerine dahi cebretmesi idi. Mustafa Kemal, Türk musikisinin, artık garp musiki ve kültürü ile geliyeceğine inanmıştı. Fakat kendisi, hatıraları ile musiki terbiyesi ile alaturkadandı. Usûl bilirdi ve şarkı söylerdi. Artık iflas eden şark musikisinin kendisine ve neslinden olanlara verdiği zevk hatırı için, kanaatini feda etmemiştir. Bu kanaat, Sarayburnu nutkunda apaçık söylenmiştir. Eğitim tesislerine ve programlarına hâkim olmuştur.

Biz zayıf fânilerin ondan farkımız, şahsi zevk ve keyif ve alışkanlık ölçülerimizle, fikir davalarımızı birbirinden onun giyi ayıramayışımdır.

Sizin yeriniz...

Atatürk, Cumhurbaşkanı iken, bir ilçede kaymakamın odasına girmişti. Kaymakam kalktı, köşede bir iskemle büzüldü. Atatürk:

- Siz burada devleti temsil ediyorsunuz. Yeriniz makamınızdır, benim ziyaretçi olarak yerim de sizin karşınızdır, demişti.

*

Şahsi değere itibar

Mustafa Kemal realist bir liderdi. Lekelemelerin politika kadrosunu nasıl daraltacağını ve kendisini bir avuç partizan takımı elinde bırakacağını düşünerek, açıkça bir suç işlemiş olanlar dışında yalnız şahsi değere itibar etti. Sicil yoklamalarına rağbet etmedi. Bir gün bana:

- Kuvayı Milliye'ye inanmayanlar da inananlar kadar haklı idiler, demişti.

*

Ne diye İzmir'i almaya kalkışmış

İzmir'e girdiği gün, dosdoğru Kramer Palas oteline gitmişti. Üstü başı henüz sefer tozu içinde idi. Önce kendisini tanımayan ve kılığının sadeliğine bakarak yer vermemek çaresini düşünen garsonlar, salon dolusu yabancı kalabalığı arasından birinin:

- Mustafa Kemal, Mustafa Kemal...

Diye haykırması üzerine birbirini çiğneyerek bir masa hazırlamışlardı. Geçti, masanın başına oturdu:

- Bize rakı getiriniz, dedi.

Getirdiler. Garsona sordu:

- Kral Konstantin hiç buraya gelip de rakı içti mi?

- Hayır, efendim...

- Bakındı, mendebura... Öyle ise ne diye İzmir'i almaya kalkışmış?

*

Geçmişte iki söz

kitap

Sayın Ali Fuad Erden'in çizdiği Enver Paşa portresi tarihte kalacaktır. Bu büyük enerji ve cesaret kaynağını ne kadar boşuna kaybetmişiz. Birinci Dünya Harbi, sadece tarafsız kalmakla, Osmanlı İmparatorluğu'na iki asırdır beklediği kurtulma fırsatını vermiş iken, ölüm korkusu nedir bilmeyen, çelik iradeli bir liderin teşhis hatası yüzünden koca devlet de battı, kendisi de Asya bozkırlarında Bolşevik kurşunlarına kurban gitti. Anlatılan fıkralar arasında biri var ki ona benzer bir başkasını hatırlattığı için tekrarlayalım: Sarıkamış faciasında ve ondan sonraki bozgun, don ve hastalık facialarında ölüp giden yüzbinlerce Türk vatandaşının kayıp istatistiği kendisine gösterildiği vakit, Enver Paşa:

- Canım bunlar nasıl olsa bir gün ölmeyecekler miydi? demiş.

*

33 yıl önce bugünlerde Mustafa Kemal İzmir'e girmişti. Muzaffer ordularını Marmara kıyılarında durdurmuştu. Yanındakiler:

- A Paşacağım, bir emir versenize de kıt'alarımız Trakya'ya atlayıverseler... diyorlardı.

İşgal kuvvetleri ve donanmaları henüz İstanbul'da ve Marmara'da idi. Atatürk kaşlarını çattı:

- Mütareke yapmadıkça bir tek Türk jandarmasının hayatını tehlikeye atamam, dedi.

Cumhuriyet devrinin bütün dış politikası, "Lüzumsuz yere bir Türk vatandaşının hayatına kıymamak" prensibi üzerine kurulmuştu.

Muhakkaka

Atatürk hayli zevkleri ile eski idi: Musikide makam ve besteler ustası idi. Dilde "muhakkak" kelimesini bile hafif bulup "muhakkaka" yazdığı olmuştur. Kemalizm, bazı bakımlardan, Atatürk'ün Mustafa Kemal'e karşı da zaferleri demektir.

*

Kırmızı fes

Geçenlerde milletvekillerinden bir grup Yugoslavya'ya gitti. Seyahat hikâyelerini gazetemizde okuduk. Milletvekilleri, ziyaretlerinin sonunda, Tito tarafından kabul edilmişler. Tito kendileri ile konuştuğu sırada Arnavutluk'a gittiği zaman acayip çarşaf ve peçeleri içinde Müslüman kadınlarını görünce gülmekten kendini alamadığını anlatmış ve demiş ki:

- Sonra düşündüm. Eğer Atatürk olmamış olsaydı ben bunlara gülmeyecektim.

Bu fıkra bize Atatürk'ün başından geçeni hatırlattı: Garp Trablusu'na giderken Sicilya'ya uğramış. Başında kırmızı fes varmış. Araba ile dolaşırken, Sicilya çocukları kendisini limon kabuğuna tutmuşlar.

Derdi ki, ben Sicilya çocuklarına kızmadım, bizi çocukların bile alayına düşüren kırmızı fese kızdım.

*

Atatürk muhitini iyi tanırdı

Rahmetli Atatürk halk arasındaki bütün dedikoduları duymak ve Kamerilla hapsi içinde bunalmamak için meclislerinde her çeşitten kimse bulundururdu. Bir tanesi pek aşağılıktı. Eski yaveri Salih Bozok, bir defa, kendisini meclisine almasa pek iyi olacağını söylemişti. Atatürk Salih'in yüzüne baktı:

- Onun ne kadar aşağı, rezil ve maskara olduğunu benim kadar bilir misin? demişti.

Salih şaşırarak:

- Hayır efendim. Nereden bileyim? cevabını vermişti.

İktidarların "bilerek" hafife ve casus da kullanmalarına bir şey denmez. Mesele bilip bilmemekte, adamını tanıyıp tanımamaktır.

Hiç unutmam. Atatürk öldükten sonra adını zikretmediğim o kimsenin Meclis'te merdiven altında bir kalabalığa şunları söylediğini duymuştum:

- Atatürk laik değildi, efendim. Bir karar vermeden önce istihareye yatar, yola çıkmadan gizli namaz kılardı.

Ama rahmetli, ne çeşit hizmetinde kullandığını bilmediğimiz bu adamın, yalancı, nankör ve bayağı olduğunu bilirdi.

*

Bir köylünün nüktesi

İlk Cumhuriyet Bayramı'nda bir köylü Ankara Palas otelinin eşiklerinden Meclis'e giren ilk fraklı milletvekillerini gördüğü zaman, redingottan başka resmi esvap bilmeyen arkadaşının:

- Niçin yeni esvapların eteklerini kesmişler?

- Gazi Paşa etek öpmeyi kaldırdı da ondan! cevabını vermişti.

*

Kumandan ve zabıt

Atatürk Çanakkale savaşlarında pek sıkışık bir anında süvarileri feda etmekten başka çare olmadığına göre

kitap

kumandanı çağırır, hücum emrini verir.

Kumandanın hiç tınmadan geri gitmesi üzerine, galiba anlamadı diyerek:

- Kumandan Bey ne dediğimi anladınız mı, diye sorar. O da:
- Evet efendimiz, ölmekliğimizi emrediyorsunuz, der.

*

Sofrası ve meclisleri

Atatürk kız kardeşini ve en yakın arkadaşlarını muhalefet partisinde görmeye katlanmakla hepimize bir medeni terbiye dersi vermek istemişti.

Sofrası ve meclisleri "demokratik" idi. Yalnız esas prensiplerde birlik olmak şartıyla, yüzüne karşı edilmeyecek itiraz, yapılmayacak tenkid yoktu. Onunla buluşup da henüz sağ olanlar bunun binbir misalini anlatabilirler.

*

"Asri" ne demek?

İlk Halk Partisi tüzüğü konulduğu sırada maddelerden birinde "asri" kelimesi geçmesi üzerine, bir hoca efendi kürsüye çıkarak:

- Asri ne demek, diye sormuştu.

Atatürk reislik yerinden hatibe doğru eğilerek:

- Adam olmak demektir, hocam, adam olmak, demişti.

*

Haydi efendim haydi

Gazeteci arkadaşlarla müzeden çıktık. Parklar içinden otele dönüyoruz. Hayat, alabildiğine hayat! Şevk, alabildiğine şevk! Her yerde medeniyetin kadını, medeniyetin erkeği... Gazetelerde bir sütun boyu tiyatro, bir sütun boyu konser, bir sütun boyu konferans... Mektepleri yeni eğitim şartlarına uydurmak için 10 milyar Türk Liralık projeler, bir demokrasi anayasasında kayıtlı şartlı bir cumhuriyet: "Laik ve sosyal!" Her vatandaşa bir yuva. İşli işsiz herkese doyurma kazancı. Gündüz hareket içinde, gece ışık içinde.

*

- Çocuklar, dedim. Cumartesi günü 12'de uçağa bineceğiz. Altı saat sonra ne gibi meseleler içine konacağız, bilir misiniz? Bir kadın mı, dört kadın mı? Bere mi, şapka mı? Kız çocuk mektebe gitmeli mi, gitmemeli mi? Ana, hamamda erkek çocuğunu yıkarken peştemal göbek deliğinin ne kadar üstünde tutmalı?

Yani hülasesı, nasıl olup nasıl edip de ille bu medeniyete girmemeli.

Atatürk böyle hallerde:

- Haydi efendim haydi... derdi.

*

Conker ve Atatürk

Bir hanımın sözünden iyice alınan Atatürk'ün henüz bütün öfkesi üstünde idi. Hep susuyorduk. Rahmetli Nuri Conker, pek eski ve nazını geçirir arkadaşı olduğundan, bir nükte, bir hikâye ile meclisin havasını açabilse diye bir aralık onun gözlerini aradık. Öksürdü ve davudi sesi ile:

- Lâ havle fi hinne ve lâbüdde min hünne...

dedi. Arapçamın kusuruna bakmayınız, kulağımda kalanı yazıyorum.

Atatürk doğruldu, Conker'e baktı:

- Bu da ne demek, dedi.

Conker, vaiz edasını hiç bozmayarak Türkçeye çevirdi:

- Yani kadınlardan hayır yoktur, ama lüzumludurlar.

*

Ders

Geçen harp sonrasında üç diktatörü Mussolini, Hitler ve Stalin'dir, üçü de sivildi. İktidara geçince sivil esvaplarını çıkarıp üniforma giydiler ve ölünceye kadar da üniformalı kaldılar.

Atatürk ise askerdi: Generalliğini Anafartalar'da, mareşalliğini Dumlupınar'da kazanmıştı.

İktidara geçince üniformasını çıkardı. Sivil esvap giydi ve ölünceye kadar öyle kaldı.

Hatay, bir Misakı Milli meselesi olduğundan, bu sancağı vatan topraklarına katmaya çalıştı. Bunun dışında her türlü irredandizmi reddetti ve Türk milletinin gözlerini harp meydanlarından barış meydanlarına çevirdi.

Ona, medeniyet zaferine doğru savaş yollarını açtı.

*

Buda ölürken:

- Üstad öldü diye ağlamayınız, üstad size öğrettiklerimdir, demişti.

Atatürk de bizlere öğretmiş olduklarıdır.

*

Mustafa Kemal-Enver

Afrika çöllerinde İtalyan orduları ile Libya'yı kurtarmak için savaşan hürriyet kahramanları, Balkan Harbi bozgununun ancak sonunda vatana gelebildiler. Mustafa Kemal bunların arasında idi. Bir gün kendisine niçin Afrika'ya gittiğini sormuştum:

- Enver gittiği için, cevabını verdi.

Akılsızca da olsa kahramanlık şöhreti veren hiçbir sergüzeşte ondan geri kalmamalı idi. Boşuna da olsa ölüme göğüs açmalı idi.

Yoksa Enver'in hassası cüret, Mustafa Kemal'in hassası basiretti. Hırslar ve heyecanlar devri ise cüreti elinden tutar ve basireti çiğner geçer.

Mustafa Kemal 1914'te Harbiye Nazırı olsaydı, devleti Birinci Dünya Harbi'ne sokmazdı. 1922'de Enver İzmir'e girmiş olsaydı, o hızla döner, Suriye ve Irak üstüne yürür, kazanılanı da kaybederdi.

*

Kehanet

Rahmetli Mareşal Fevzi Çakmak, manevralarda bulunmak üzere Belgrad'a gitmişti. Fransız Generali Gamlin de davetliler arasında idi.

Ziyafetlerde, rütbesi mareşal olduğu için Fevzi Çakmak'ın Gamlin'den önce gelmesi lazımdı. Fransız generali bunu kibrine yediremedi. Fevzi Çakmak da tabii hakkından vazgeçemedi. Yugoslavlar yemek davetlerini ayakta vermek zorunda kaldılar. Böylece protokol kavgası ortadan kalktı.

Atatürk bu vakayı duyunca demişti ki:

- Almanlar Renani'ye girdikleri zaman, eğer Gamlin elindeki kuvvetlerle karşı koymaya cesaret etse, Hitler partiyi kaybetmişti. Gamlin hükümetinden seferberlik istedi. İç durum buna elverişli olmadığından seferberlik yapılamadı ve Fransa Renani'yi kaybetti. Askerliğe gelince vatani için vazifesini yapmayan bu general, pek tabii bir protokol içinde bakınız ne münasebetsizlik etmiş! Çocuklar, Fransız milletinin bu Gamlin'den çekeceği vardır.

*

Atatürk 1938'de ölmüş olduğu için Fransız orduları Alman tanklarının ilk hücumu ile darmadağın olduğu vakit, General Gamlin'in başkomutan olduğunu görmek ve Mareşal'in Belgrad dönüşünde söylediklerini hatırlamak fırsatı bulamadı.

*

"Ne çekiyorsunuz eteğimi?"

Bir gün Atatürk'ün sofrasında durmadan gaf yapan bir misafirin yanına, zavallıyı azardan korumak için bir etekçi oturtmuşlardı. Misafir yeni gaflarından birini ağızından kaçıracağı sırada etekçi ceketinin ucundan çekme vazifesini yapması üzerine gafçı:

- Ne çekiyorsunuz eteğimi, diye ona dönmesin mi?

19 MAYIS

Ankara, 23 Şubat 1944

Sultan Hamit zamanı yetişen kafalı ve heyecanlı subayların çoğu gibi, Atatürk de askerlik kadar politika ile uğraştı. Genç Erkân-ı Harp zabiti iken Şam'a sürülmüştür ve oradan Selanik'e gelerek 1908 ihtilalinin hazırlayıcıları arasında, daha sonra, İttihat ve Terakki Partisi'nin ilk faaliyetleri içinde bulunmuştur. Fakat daha o günlerde partinin asker ve sivil liderleri ile Mustafa Kemal'in bir türlü uyuşamadıklarını görüyoruz. Bu uyuşmazlık 1914-1918 Dünya Harbi'nin sonlarına kadar devam etti.

Şu kadar var ki Mustafa Kemal hiçbir zaman partiden ve askerlikten ayrılıp, başka siyasi cereyanlara katılmak hevesinde bulunmadı. İttihat ve Terakki de Mustafa Kemal'e esaslı siyasi bir rol vermekten çekinmiştir.

Arkadaşı Fethi Bey'in (Fethi Okyar) Parti Umumi Kâtipliği sırasında, onun yardımı ile, bazı teşebbüslerde bulunmak istemişse de, İttihat ve Terakki, Fethi Bey'i sefirliği ile tasfiye etti ve Mustafa Kemal de onun ataşemiliteri olarak memleketten uzaklaştı.

1914-1918 Dünya Harbi, Mustafa Kemal, Sofya'da ataşemiliter iken başlamıştır. Elde bulunan bir mektuba göre, Mustafa Kemal, Osmanlı devletinin Almanlar tarafından bu harbe sürüklendiği zaman, o da vazife istemiştir. Hal tercümesinin herkesçe bilinen bu taraflarını, eserimizin başlangıcında tekrarlamayı faydalı bulmuyoruz.

İzmir'e giren Müşir ve Gazi Mustafa Kemal, İzmir'de Yakup Kadri ile beni kabul ettiği vakit, anlatış kuvvetine hayran kalmıştım. Konuşma sanatını en iyi bilenlerden biri idi. Uzun yıllar, kendisi ile buluştukça, hemen bütün hatıralarını dinlemek bahtiyarlığını kazanmış olanlardandım.

1926'da, Siirt Mebusu Mahmut'la ben, Ankara'da çıkan "Hâkimiyeti Milliye" ile İstanbul'daki "Milliyet" gazetesi

kitap

için hatıralarının bir kısmını almak arzusuna kapıldık. Konuşmayı ve anlaşılmayı sevdiği için, kendisini bu yorgunluğa razı ettik. Her akşam bir iki saat o konuşur ben not tutardım, ertesi gün bu notlara biraz düzen vererek, okur bir itirazı yoksa neşrederdik.

Hatıralar üç kısım olacaktı: Dünya Harbi'ne ait olanlar, mütareke sırasında İstanbul'daki faaliyetlerine ait olanlar, nihayet Kuvayı Milliye devrine ait olanlar!

İlk yazı 1926 Mart'ının 13'ünde çıktı. 32 parçalık bu seride Mustafa Kemal, harp politikası hakkındaki tenkitlerini, gerek Türk gerek Alman kumandanları ile münakaşalarını, Vahdettin'le beraber Kayser'in umumi karargâhına gidişini, mütareke şartları üzerine Sadrazam İzzet Paşa ile Adana'dan telgraflaşmalarını hikâyeye eder. Hatıralarda birçok isimler geçtiği için ve bu isimler arasında yabancı devlet reisleri de bulunduğu için, bu yazıların içerde ve dışarda yankılar uyandırmasına ihtimal yoktu. Hükümetin ricası üzerine Mustafa Kemal birinci kısmın sonunda hatıralarını kesti. Fakat biz Samsun'a çıkıncaya kadar geçen hadiseler hakkında notlarımızı tamamlamıştık.

Mustafa Kemal Kuvayı Milliye ve Cumhuriyet tarihlerinde kaynaklık etmek üzere meşhur Nutuk'unu yazmıştır. Nutuk kendisinin Samsun'a ayak basması ile başlamaktadır. Bizim elimizde bulunan notlar ise mütarekede Adana'dan İstanbul'a gelişi ile Samsun'a ayak basışı arasındaki devrin hatıralarıdır. Mustafa Kemal'i İstanbul'dan ayrılarak Anadolu'ya gelmeye ve Türk tarihinin başlıca büyük hareketlerinden birine başlamaya sevkeden sebepler, bu hatıralardan anlaşılmaktadır.

19 Mayıs'ın yirmi birinci yıldönümünde, kurtuluş kahramanının biyografyasındaki bu boşluğu kapamak için eseri neşrediyorum.

Rahmetlinin yüksek hatırası etrafında herhangi şahsi münakaşaları önlemek için dedikoduya meydan verecek ve tarih bakımından ciddi bir değeri olmayan parçaları ayırdım ve has adların bir kısmı yerine işaretler kullandım.

Şanlı kahramanın hatırası önünde bir daha eğilirim.

Falih Rıfki Atay

-1-

İzzet Paşa sadrazam olduğu vakit Adana'da bulunan Mustafa Kemal Paşa, Mondros Mütarekesi'nin, bilhassa askeri işgallere alabildiğine hak veren, maddelerini daha fazla vuzuhlandırmak, bu müterakenin "kayıtsız ve şartsız teslim" karakterini hafifletmek ve bunlar temin olunmadıkça seferber orduyu terhis etmemek fikrinde idi. Bundan başka, kabine değişikliği olduğu vakit, kendisinin Harbiye Nazırlığı'na getirilmesini istemiştir. Sadrazam İzzet Paşa mütareke şartları hakkındaki tenkitlerini dikkate almadıktan başka, Harbiye Nazırlığı için "badelsulh refakatimiz eltaf-ı sübhaniyeden memuldür!" cevabını verdi.

İskenderun'a asker çıkarılmasını silahla menetmek hakkında, emir vermiş olmasından da Mustafa Kemal Paşa ile kabine arasında anlaşmazlık çıktı.

Mustafa Kemal Paşa Harbiye Nazırlığı'nı niçin istemiş olduğunu şöyle izah eder:

- Ben sulhun çabuk gelmeyeceğini biliyorum. Sulha kadar çok buhranlı vaziyetler karşısında kalacaktık. İşte bu sıralarda vatana ciddi hizmetlerde bulunabileceğim kanaatinde idim.

İstanbul'a niçin ve nasıl hareket etmiş olduğunu gene kendisinden dinleyelim:

- Bir gün İzzet Paşa beni makine başına çağırdı, kabinenin istifa ettiğini söyleyerek İstanbul'da bulunmağım münasip olacağını söyledi. Ben bundan payitahtta ahvalin karıştığı manasını çıkardım. Kumanda ettiğim ordular grubu da kaldırılmış olduğu için, İstanbul'a hareket ettim.

İstanbul'a gelen Mustafa Kemal Paşa, İzzet Paşa ile, Fuat Paşa Türbesi karşısındaki konağında buluştu.

İzzet Paşa istifa sebeplerini anlattı. Mustafa Kemal Paşa, nihayet bir haysiyet meselesi yüzünden, böyle zamanda hükümeti bırakmak doğru olmadığı fikrinde idi. Ona göre sadrazamlık makamına çağrılan Tevfik Paşa kabinesini düşürmek ve yeniden İzzet Paşa kabinesi kurulmak lazımdı. Orada bulunanlar bu teklifi kabul ettiler, hatta yeni bir kabine listesi bile yaptılar ve her biri türlü çalışmaya koyuldular.

Mustafa Kemal Paşa, önce eskiden arkadaşlık ettiği bütün mebuslarla, kabineyi nasıl düşürecekleri hakkında konuştu. Bu arkadaşlar, teklif üzerine, kendisini başaka mebuslarla da tanıştırmak istediklerinden, ömründe ilk defa, Fındıklı'daki Meclis Sarayı'na gitti. Haftanın münakaşa mevzuu, Tevfik Paşa kabinesine itimat reyini verip vermemektir. İtimat o gün reye konacaktı:

- Kanaatim itimat reyini verilmemesi idi. Eski tanıdığım veya o gün tanıştığım mebuslara bu kanaatimi kabul ettirmeye çalıştım. Bir kısım mebuslar şu fikirde idi ki eğer itimat reyini verilmezse, Meclis dağıtılacaktı; eğer böyle yapılmazsa, biraz vakit kazanmak ve bazı faydalı işler görmek mümkün olabilecekti. Ben ise Meclis'in dağıtılacağından şüphe etmiyordum. Yeni sadrazam bunu yapabilmek için, itimat reyini almalı idi. Vakit kazanmak için de, bilakis, itimat reyini vermemek ve bunda ısrar etmek, arada da yeni bir İzzet Paşa kabinesi kurulma çarelerini aramak daha doğru idi.

Hatta birtakım mebuslar hususi bir toplantı yaparak Mustafa Kemal Paşa ile daha etraflı bir münakaşada bulundular. Öyle sanıyordu ki teklifi kabul edilmiştir ve Tevfik Paşa kabinesine itimat edilmeyecektir. Mebuslar toplantı salonuna girerken, o da locaya çıktı. Herkes reyini verdi, tasnif işi bitti ve reis, Tevfik Paşa kabinesinin

ekseriyet kazandığını tebliğ etti.

Meclis'ten çıkınca, Almanya seyahatindeki tanışıklığa güvenerek, saraya telefon etti, Vahdettin'in kendisini kabul etmesini rica etti. Maksudı padişahla açık konuşmak, tedbir diye düşündüğünü açık söylemekti. Bu ricasını bildirecek zat, hocası Naci Bey'di (Mebus General Naci Eldeniz). Kendisine maksudını ima bile etit: - Naci Bey'in o gün veya ertesi gün için bir mülakat almaya elinden geldiği kadar çalıştığında şüphe yoktu. Fakat kafasındaki kararını gizliyen Vahdettin, saflıktan gelerek, önümüzdeki cuma selamlığına gelmekliğimi ve benimle orada konuşacağını tebliğ etti. Cumaya birkaç gün vardı. Beklemekten başka ne yapabildim? Cuma günü selamlığa gittim ve dışarda bekleyenlerce hayli tefsire uğrayan mülakatta bulundum. Konuşma uzun sürdü. Ancak konuştuklarımız çok kısa idi. Ben sözüme başlangıç ararken, padişah beni önledi, dedi ki: "- Bilirim ki ordunun zabitleri ve kumandanları sizi severler. Bana teminat verebilir misiniz ki onlardan bana bir fenalık gelmeyecektir." Böyle bir soru sorulmuştu. Benim için ne olduğunu hemen kavrayamadım. "- Orduya ait bazı malumat mı var, efendim?" diye sordum. Gözlerini kapadı, ne evet, ne hayır dedi, yalnız soruyu bir daha tekrar etti. "- Gerçi, dedim, ben İstanbul'a geleli birkaç gün var. Buradaki vaziyeti tamamıyla bilmiyorum. Yalnız ordu kumandan ve zabitlerinde zatı-şahane karşı bir cereyan olması için sebep görmüyorum." Anlaşılmaz bir tavırla ilave etti: "- Yalnız bugünden bahsetmiyorum, bugünden ve yarından..." Bu son cümle beni şüpheye düşürdü. Demek yarın padişah öyle bir hareket yapabilir ki ordunun vatanını seven kumanda ve zabit heyeti bundan müteessir olabilir. Padişahın verilmiş bir kararı olmalı idi. Biz ise bu kararın ne olduğunu bilmeyen veya anlamak istemeyen kimselerle konuşuyorduk. Zatı-şahane gözlerini açarken ayağa kalktı, şu sözlerle mülakata son verdi: "- Siz akıllı bir kumandansınız. Tecrübesiz arkadaşlarınızı tenvir edeceğinizden eminim."

Meclis feshedilmiştir. Hatta o zamanlar şu rivayet de çıkarılmış: Padişah bu fesih işi için Mustafa Kemal'e danışmış, o da hem doğru olduğunu söylemiş, hem de ordunun kendi fikrinde olduğunu bildirmiş.

Şişli'deki evine çekildi. İstanbul sokakları İtilaf askerleri ile dolu idi: "Boğaziçi, toprakları sağa sola çeviren düşman zırhlılarından lacivert suları görünemeyecek kadar örtülü idi." Birçok hisli vatandaşlar ancak ekmek ve erzak almak için evlerinden çıkabiliyor, onlar da hakaret görmemek için, duvar diplerinden, büzülerek ve eğilerek, geçiyordu: "Koskoca İstanbul ve şehirde yaşayan yüzbinlerce halk adeta sesleri kısılmış bir halde idi."

Bir gün Akaretler'de anasının evinde iken, kapıyı İtalyan askerlerinin zorlamış olduğunu haber verdiler. Aşağı indi, kim olduğunu haber vererek, yukarı çıkmamalarını istedi. Mustafa Kemal'in pek sinirli olduğunu gören zabıt: "- Biz böyle emir aldık, yerine getirmeye mecburuz!" dedi.

- Size bu emri veren kimdir?

- Kumandanımız!

- Evimden çıkmanız için ne yapayım?

- Kumandanımızdan bir emir getirmelisiniz!

- O halde, dedim, bu emri almaya çalışırım. O zamana kadar siz de olduğunuz yerde kalınız.

Zabıt nazik davrandı. Evde telefon olmadığı için, Mustafa Kemal, bir köşe yukarda oturan Diyarbakirli Kâzım Paşa'nın apartmanına koştu. İtalyan mümessilliğini aradı, telefona gelen zatla başına geleni hikâye etti, bir müddet sonra kendisine şu cevabı verdiler: "- Affedersiniz, mutlaka bir yanlılık olmalı... Askerlerin başındaki zabiti telefona çağırırsanız emir verilecektir." Zabıt geldi, konuştular, ve evi zorlamaktan vazgeçtiler.

Bundan başka ertesi gün kendisine Şişli bölgesi İtalyan kumandanının arkası yazılarla dolu bir kartını getirdiler. Bu yazılar şunu diyormuş: "Bu eve kimse tecavüz edemez."

Birkaç gün sonra bu sefer İtalyan olmayan bir müfreze eve geliyor. Mustafa Kemal orada yoktur. Kartı göstermişler. Askerlerin başındaki zabıt, yırtmış ve bütün evi aramış.

- Bütün bunları mütareke ile beraber İstanbul'un ne hale geldiğini gözlerinizde bir daha canlandırmak için anlatıyorum.

-2-

Artık Mustafa Kemal birçok tanıdıklarını ve bildiklerini arayarak, yahut kendini arayanlarla buluşarak, sıkı temaslara girişiyor. Ne saray, ne de hükümetten ümit kalmıştır ve bu gidişle, vatanın hayırına herhangi bir barış elde etmek imkânı da yoktur.

- Eski arkadaşım Fethi Bey'le (Fethi Okyar) günler ve gecelerce dertleştim. Benim evimde veya onun apartmanında konuşuyor ve birbirimize aynı şeyi soruyorduk: Ne yapılabilir? Temas ettiklerim arasında eski İttihatçılardan, yahut, İtilafçılardan, işgal kuvvetleri ile beraber çalışanlardan birçok kimse vardı. Her biri ile büsbütün başka türlü görüşüyordum. Bunlar dışında pek samimi ve mahrem bir temasım da İsmet Bey'le olmuştu. (İsmet İnönü, Cumhurreisi).

"Bir gün Fethi Bey ve dört müşterek arkadaşım ile birlikte, bir hayli münakaşadan sonra, ihtilalci bir komite kurmaya karar verdik ve ihtilalci tedbirler düşünmeye başladık: Padişahı değiştirmek, kabineyi düşürmek, yeni bir hükümet teşkil ederek daha azimli hareketlere başvurmak gibi.. Başka bir gün bizim Şişli'deki evde toplantımız nihayet bulduktan sonra dört kişiden biri dedi ki: "Arkadaşlar, ben çok düşündüm. Namusumla söz veririm ki sırrınız gizli kalacaktır, fakat komitede çalışmaya devam etmeyeceğim." Hepimiz hayret içinde

kitap

birbirimize baktık. İçimizden biri: "- Bu ne demek, muvaffakiyetten emin mi değilsiniz?" diye sordu. "- Hayır, bunu düşünmedim. Muvaffak olacaksınız. Fakat ihtilalciler muvaffak olsalar bile birçok tehlike karşısındadırlar. Bunu da kabul etmelidirler. İşte o zaman ben ve benim gibiler, sizin kararlarınızı tatbik etmek üzere iktidara gelecek ihtiyat namzetler oluruz." Fethi Bey'le ben gözlerimizle konuştuk. Derhal dedim ki: "- Beyefendinin iştirak etmeyeceği bir teşebbüs makul de olmayabilir. Onun için cemiyeti hemen feshetmeliyiz." Böyle yaptık. Kendisi müsaade alıp gitti. Kalanlar cemiyeti tekrar kurmuş oldular.

Konuşmanın bu kısmında Mustafa Kemal, Fethi Bey'le eski münasebetlerinden bahsetti ve şu fıkrayı anlattı: - Fethi Bey İstanbul'da Dahiliye Nazırı olmadan önce Minber isminde bir gazete çıkardı, belki hatırlarsınız. Sahibi ve başmuharriri o idi. Fikirlerimizi birlikte neşretmek üzere ben de kendisi ile ortak olmuştum. Gazetenin ne derece muvaffak olduğunu bilemem. Herhalde benim bu ilk ve son gazeteciliğim muvaffak olmamıştır.

Günler geldi, geçti. Mustafa Kemal ve bazı arkadaşları şu kanaate vardılar ki Vahdettin'i öldürmekten, hükümeti düşürmekten esaslı bir netice almaya imkân yoktu. Nihayet yeni hükümdar ve yeni hükümet de düşman süngüleri karşısında bulunmak vaziyetinden kurtulmuş olmayacaklardı:

- Bununla beraber bu temaslarımda devam ediyordum. İçlerinden bir kısmında saf bir vatanperverlik hissini coşkunluğundan başka, ne fikir, ne de tedbir kabiliyeti vardı. Bir kısmının hâlâ hasis politikacılık menfaatlerinden başka düşündükleri yoktu. Kendi kendime şu kararı verdim: Münasip bir zaman ve fırsatta İstanbul'dan kaybolmak, basit bir tertiple Anadolu içine girmek, bir müddet isimsiz çalıştıktan sonra, bütün Türk milletine felaketi haber vermek!

"İçimde çok dikkatle gizlediğim bu sırrı vakti gelmedikçe kimseye söylemedim. Böyle bir karar vermemişim gibi, herhangi temaslara devam ettim. Sırdaşlarımdan birini size haber vereyim: Bir gün İsmet Bey'i (İsmet İnönü), davet ettim. Şişli'deki evimde beni yalnız bulan İsmet Bey: "- Gene ne var?" dedi. Sual sorarken, gözlerinin içi yüksek zekâsı ve itimat veren derin neşesi ile gülüyordu. Hatırladığıma göre İsmet Bey o tarihte İstihzaratı Sulhiye Komisyonu'nda askeri mütehassıs olarak bulunmakta idi.

"- Ne haber dedim.

"- Tahmin edeceğin gibi...

"- Şuradan bana bir Türkiye haritası bulup masaya açar mısın? Üzerinde konuşacağım.

"İsmet Bey haritayı bulup, açtı. Fazla olarak daima cebinde taşıdığı pergeli de çıkardı. Latife ettim: "Henüz pergellik bir şey yok. Biraz pergelsiz görüşelim!"

"- Ne yapacaksın? diye sordu.

"Bu münasebetle söylemeliyim ki benim daima en iyi anlaştığım dostlarımdan biri İsmet olmuştur. Onun için bu mülakâtın sebepsiz olmadığına hükmetmişti.

"- Mesela, dedim, hiçbir sıfat ve salahiyet sahibi olmaksızın Anadolu'ya geçmek ve orada milleti uyandırarak kurtulma çarelerini aramak için en müsait mıntaka ve beni o mıntakaya götürecekt en kolay yol hangisi olabilir?

"Yüzüme baktı, tekrar neşeli ve ümitli güldü:

"- Karar verdin mi? dedi.

- Şimdilik bundan bahsetmeyelim, bana memleketi, milleti ve orduyu anlayıp bilen, vaziyeti yakından gören, tehlikede şüphesi olmayan bir arkadaş gibi cevap ver!

"İsmet Bey masanın kenarındaki sandalyeye ilişti ve derin derin düşünmeye başladı. O sırada ben salonun içinde dolaşıyordum. Bana sesleninceye kadar gezindim. Birdenbire ayağa kalktı, gülerek:

"- Yollar çok, mıntıklar çok! dedi.

"Bazı ziyaretçilerin geldiklerini haber verdiler. Haritayı kapamaya vakit kalmadan içeri giren tanıdıklarla başka bahislere daldık. Bir hayli müddet sonra gene İsmet Bey'le yalnız kaldık:

"- Ne yapacağını bana ne vakit söyleyeceksin?

"- Zamanında!"

Biraz durarak ilave etti:

"- Bu dakikada siz de düşünürsünüz ki verilmiş bir kararım varken onu niçin hemen tatbik etmiyorum? Ben de hemen söyleyeyim ki ağır ve kati bir kararın doğruluğuna inanmak için vaziyeti her köşesinden mütalâa etmek lazımdır. Ağır ve kati bir karar tatbik edilmeye başlandıktan sonra: "Keşke şu tarafını bu tarafını da düşünseydim. Belki bir çıkar yol bulurduk, yeniden bunca kan dökmeye, bunca can yakmaya ihtiyaç kalmazdı!" gibi tereddütlere yer kalmamalıdır. Böyle bir tereddüt, karar sahibinin vicdanında kanayan bir nokta olur ve onu yaptığıının doğruluğunda da şüpheyi düşürür. Bundan başka, beraber çalışacak olanlar, yapılandan başka bir şey yapılmak ihtimali kalmadığına inanmalı idiler. İşte benim mütareke sırasında dört beş ay İstanbul'da kalışım, sırf bunun içindir.

"Bu geçirdiğim zamanın bir kısmını da hazırlıklara ayırdım. Tahmin edersiniz ki fikir hazırlıkları, seferberlikte asker toplamak için davul zurna ile temin edilemez. Fikir hazırlıklarında tevazuyla çalışmak, kendini silmek, karşısındakine samimi bir ilham etmek lazımdır."

"- O sıralarda Anadolu'ya geçen kumandanlarla alakalanıyordum. Kulağımdan rahatsız olduğum günlerde idi, arkadaşım Ali Fuat Paşa (Ali Fuat Cebesoy) beni hasta yatağımda ziyaret etti, kendisi Ulukışla taraflarından şimendiferle Ankara'ya nakledilmek üzere bulunan 20'inci Kolordu Kumandanlığını alacaktı: "- Bu kolordunun başında bulunmalısın, bundan sonra ehemmiyetli şeyler olacaktır. Kolorduna hâkim ol. Etrafına emniyet ver. Hele halk ile yakından temas et!" Ali Fuat Paşa ile Erkânıharbiye Mektebi'nde aynı sınıfta arkadaşlık etmişim. Askerlik hayatının kanlı ve buhranlı safhalarında birlikte bulunmuştum. Beni çok sevdiğini bilirdim. Babası Fazıl Paşa beni o kadar severdi ki ara sıra gelir, boynuma sarılır, "- Senden Fuad'ın kokusunu alıyorum! derdi.

Mustafa Kemal'le konuşanlar arasında Anadolu'ya gitmek sergüzeştini tehlikeli bulanlar az değildi. İngilizlere itimat verebilsek, yahut Fransızları kazanabilsek, veya İtalyanlarla hoş geçinme yollarını arasak gibi ümitler besleyenler vardı:

"- Şahsen bunlara inanmıyordum. Fakat inanmakta olanları hadiseler fikirlerinden caydırmalı idi. Mesela bir şayia çıkar, sefaretlerden birinin papazı Vahdetin'le mülakat aramıştır ve kendisine bilmem ne manada teminat vermiştir. Saray ferahlık içindedir. Bu ferahlık, etrafa da sirayet eder.

İstanbul her gün bu türlü başka bir şayia ile çalkalanmakta idi.

"- Bir gün, Umumi Harpte İstanbul otellerinden birinin müdürü iken tanıdığım M ..... Şişli'deki evime geldi, Fethi Bey de yanımda idi. Birçok şeyden bahsettikten sonra, bana dedi ki: "- Burada ecnebilerle temastayım. Size ne kadar ehemmiyet verdiklerini de biliyorum. .... Sefaretinde Mösyö F ..... sizinle görüşmek istediğini birkaç defa tekrar etti. İster misiniz sizi bizim evde buluşturayım. "Fethi Bey'e doğru döndüm, kabul et, der gibi baktı: "- Konuşalım, dedim, fakat eğer o istiyorsa..." davet günü Madam M ..... 'nin salonundayız. Biraz sonra "- Mösyö F..... F" dediler, içeriye giren zat oturduğum kanepenin soluna yerleşti. Fransızca görüşüyorduk: "- Ben çoktan beri Türkiye'de yaşayan bir ecnebiyim, diye söze başladı, Türklerin, daha doğrusu, İttihat ve Terakki'nin idaresini bizzat gördüm. Ne fecidir efendim, bilirsiniz. Umumî Harp'te şahit olduklarımı tekrar etmekten utanırım. Belki de hepsini anlatsam, medeniyet âlemi Türkiye'yi mahveder." "- Fakat, dedim, siz benimle görüşmek istemişsiniz, bu hanım ve kocası delalet ettiler, sizinle konuşmam faydalı olacağını söylediler, bana bunları söylemek için mi bu mülakatı aradınız?" "- İttihat ve Terakki'nin cinayetlerini evvela tesdik etmelisiniz." "- Ben İttihat ve Terakki'nin mümessili değilim!" Nutkuna devam etti. Canım sıkılmadı değil, fakat bunu mümkün olduğu kadar saklamaya çalıştım: "- Evet, İttihat ve Terakki'nin mümessili değilim, fakat müsaadenizle söylemeliyim ki İttihat ve Terakki vatanperver bir cemiyet idi. Başlangıcından çok zaman sonrasına kadar ben de bu cemiyet içinde bulundum. Cemiyet hiçbir vakit sizin bu tezyiflerinden (aşığılamalarınıza) hak verecek bir mahiyet almamıştır. Çok kusurları ve yanlışları olabilir. Ama vatanperverliği münakaşaların üstündedir." Bu zatın, bu mülakatı için istediğini hâlâ anlamadım. Fakat bir küçük hatıra ilave edeyim: Ankara'da bulunduğum sıralarda bir gün Antalya'ya geldiğini ve Madam M ..... 'in salonunda kendisinden "Gene görüşelim!" vaadi ile ayrılmış olduğumu hatırlattığını yazdılar. Ne cevap verdiğimi tahmin edersiniz. Ecnebilerle bu temaslar, beni tanıdıklarımın birçoğunun düşüncelerinden uzaklaştırmaya yardım etti.

"Benim kanaatim o idi ki, ve daima o oldu ki dünyada insan diye yaşamak isteyenler, insan olmak vasıflarını ve kudretini kendilerinde görmelidirler. Bu uğurda her türlü fedakârlığa razı olmalıdırlar. Yoksa hiçbir medeni millet, onları kendi sırasında ve safında görmek istemez.

-4-

İstanbul'u işgal eden İtilaf devletlerinin mümessilleri, politikacıları, hatta askerleri bir noktayı anlamaya çok ehemmiyet veriyorlardı: Türkiye'de, bütün memlekete nüfuzunu hissettirecek bir teşkilat olmasına ihtimal var mıdır? Böyle bir teşkilat varsa onun başına geçebilecek şahsiyetler kimler olabilir? İttihat ve Terakki'yi hiç hatırlarından çıkardıkları yoktu.

"- Bir gün A..... Bey bir İtalyan şahsiyetinin Fethi Bey ve benimle görüşmek arzusunda bulunduğundan bahsetti. Bir İtalyan mimarının evinde buluşacaktık. Teklifi kabul ettik. Bonmarşenin karşısında büyük bir apartman! Çaydayız. Bahsedilen zat hemen söze başladı: "- Ben Türkiye'nin hakiki dostuyum. Hükümetin acizliği yüzünden bu memleketin nasıl fena akıbetlere sürüldüğünü de görüyorum. Sizin bunları düşürecek ve yeni bir hükümet kurabilecek teşkilat ve adamlarınız var mıdır?" İttihat ve Terakki fırkasından bahsettiğine, bizi de fırkanın reisleri arasında saydığına şüphe yoktu. Ben ilk defa tanıştığım bu zatla konuşur olmaktan çekindim. Arkadaşım, belki de bizde tasavvur olunan ehemmiyeti yanlış çıkarmamak için, kuvvetli olduğumuzu ve kuvvetli arkadaşlarımız da bulunduğunu söyledi: "- O halde, kendinizi göstermelisiniz?" dedi. Biraz da imtihana benzeyen bu konuşmadan nasıl bir netice çıkacağını düşünüyordum. O günkü hükümeti biraz daha tenkit ettikten sonra, bize veda etti ve gitti. Herhalde İtalyanların bir başka maksatları olmalı idi. Arkadaşlarla bu maksadın ne olabileceğine hükmettik: Antalya ve havalisinden başka İzmir ve havalisine de hâkim olmak! Buraları Yunanlılara bırakmamak! Bazı hadiseler bu kanaatime kuvvet verdi. İtalyan şahsiyeti bizden, fakat Arnavut aslında bazı kimselerle de temas ediyormuş. Onlara şöyle bir sır da emanet etmiş: "İzmir ve havalisini Yunanlılara işgal ettireceklerdir. Türkiye şüphesiz bundan memnun olmaz. İtalya da aynı endişededir. Onun için İzmir ve havalisinde Yunan istilasına karşı silahlı teşkilat yapmalısınız. Yunanlıları

İzmir topraklarına sokmamaya çalışmalısınız. Eğer bunda muvaffak olamazsanız, hiç olmazsa dostunuz İtalya'yı tercih etmelisiniz!" Bu iş için İtalya'nın istenildiği kadar silah ve malzeme vereceğini de temin ediyormuş. Bu teklifi dinleyenler arasında makul görenler, hatta İtalyan deniz vasıtaları ile İzmir'e giderek telkinlere başlayanlar bile olmuştur. Gene onlar böyle bir mukavemet teşkilatının başına geçebilecek bir kumandan bile bulmuşlar: Ben! Bunu da kendileri ile görüşen zata söylemişler. "- Bunu yapar mı?" diye sormuş. "- Emin olunuz", cevabını vermişler. Her halde beni tavsiye edenler, bu işte yalnız Türk menfaatini düşüneneceğimi hesaba katmış olacaklar. Bir gün, arkadaşlarımızdan biri tarafından Beyazıt taraflarından ve tasavvurlarından, fakat onları yalnız bir dostluk yardımı şekline sokarak, bahsettiler. Hatta o zat ile mülakat gününün tespit olunduğunu da haber verdiler. Güldüm: "- Çok safsınız, dedim. Bununla beraber kendisi ile konuşacağım!" Mülakat saatinde İtalyan şahsiyetinin bürosunda bulunuyordum. Çok terbiyeli ve nazikti. Evimi basan İtalyan müfrezesini geri çağırmak için mümessilin nasıl yardım ettiğini anlattım: "- Ekselans dedi, herhangi bir tehlike karşısında sefarethanenin emrinize hazır olduğunu ben de söyleyebilirim." Yıldırımla vurulmuşa döndüm, teessürümü saklamak için nefsimi güç tuttum. İtalyan tebaası mı oluyordum? Dedim ki: "- Beni buraya mühim bir şeyden bahsetmek için siz davet etmişsiniz. Bu mühim şeyi dinlemek istiyorum." Bir an durdu, "- Ha, dedi, bu mülakatı sizin de tanıdığınız arkadaşlarınız istediler. Öyle pek mühim bir mesele bahis mevzuu değil!" "- O halde fazla rahatsız etmeyeyim!" dedim ve kalktım. Görüyorsunuz, arkadaşlar, bir millet esirliğe düşünce o millettten olan herkes nasıl hiç olur. Ben bu yabancıнын evinden çıkarken, bütün uşaklarının arkamdan güldüklerini duyar gibi oluyordum. Caddenin kalabalığı arasında kendimi kaybetmeye çalıştım ve beni buraya sürüklemiş olanlara küstüm. Bununla beraber, bu zat, ilk sözünün benim üstümdeki tesirini görünce, bana bütün o tasavvurlarından bahsetmemek inceliğini göstermişti.

-5-

O sırada İstanbul'da birçok kimseyi tevkif ettiler. Fethi Bey de bunların arasında idi. "- Fethi Bey'i iki defa tuttular. Birincisinden, bilmem nasıl, çabuk kurtuldu, fakat ikincisi biraz uzun sürdü. Galiba bu ikincisinde olacaktır, kendisini görmek istedim. Yaverim mevkufların polis müdürlüğü içindeki bir dairede bulduklarını haber verdi. Resmi üniformamı giydim, yaverimi yanıma alarak gittim. Polis Müdürü Umumî Harpte liyakatsizliği için hali fena muamelede bulunduğum bir eski zabitti. Merdivenlerden çıkarken, kendi ayağımla geldiğim hapisanede kalmak korkusu hatırıma geldi. Belki bir hayırları olur diye, sahanlıklarda rast geldiğim ve polisi takviye eden genç jandarma zabıtlarının ellerini sıkıyor ve hatırlarını soruyordum. İçlerinden beni tanıyanlar da vardı. Dam katına çıktık. Etrafıma baktım, dar bir koridor üstünde karşılıklı ufak odalar! Manzara heybetli idi: sadrazamlar, nazırlar, bütün "ricali mühimme" ve bazı meşhur gazeteciler! Benim de içlerine katıldığımı görünce sevindiler. Her taraftan neşeli: "- Buyurun!" sesleri geldi. Sadrazam Sait Halim Paşa'nın odasına gittik. Başka nazırlar da geldi: "- Ne var, ne oluyor? diye soruyorlardı. Ne kadar derin düşüncelere daldım. Canımın yandığı şu idi: bu zatlar arasında hesaba imtihan çekilmek lazımgelenler vardı. Fakat hesap soran millet değildi. Bilakis milleti daha ağır bir felakete sürükleyen insanlardı. Damda Fethi Bey'le biraz dolaştık, konuştuk.

"Ben de o günlerde birtakım takiplere uğrar gibi olduğumu hissettim. İstanbul'da hâlâ Ordu Kumandanı sıfatı ile bulunuyordum. Ne azledilmiş, ne tekaüt olmuş, ne de açığa çıkarılmıştım. Resmi bir vaziyette idim. Bir gün Harbiye Nezareti'nden bir tezkere geldi: otomobilimi ve yaverimi almışlar ve tahsisatımı kesmişlerdi. O gün iktidarda bulunanlardan kendi hakkında böyle bir muamele beklemiyordum. Bu, henüz geldiği taraf belli olmayan bir tazyik idi.

"O tarihlerde General Allenbi İstanbul'a gelmişti. Bir gün Harbiye Nazırı ve Erkânıharbiye Reisini karşısına alarak cebinden çıkardığı bir not defterinden bazı şeyler dikte ettirmek ister. Nazır ve İkinci Reis konuşmak isterlerse de General Allenbi:

"- Görüşmek için değil, bazı arzularımı söylemek için sizleri kabul ettim, cevabını verir.

"İşte bu konuşmalar arasında, Allenbi, Altıncı Ordu Kumandanlığı'na benim tayin olunmaklığımyı da tavsiye eder. Gideceğim yerin neresi ve alacağım vazifenin ne olduğunu, ne vaziyette kalacağımı tabii anlıyordum. Hemen reddettim. Yaver, otomobil ve tahsisat meselesi bu hadiseye bağlı olsa gerekir.

Harbiye Nezareti'nin muamelesini harp hizmetlerine ve şerefine bir tecavüz sayan Mustafa Kemal, bir istida ile bunu protesto etmiştir. Bu istida Maarif Vekilliği tarafından neşrolunan "Tarih Vesikaları" dergisinde çıktı, sanıyorum. Yalnız Mustafa Kemal bize hatıralarını anlatırken, bu istidanın İsmet Bey (İsmet İnönü) tarafından kaleme alınmış olduğunu söylemiştir.

O zamanlar ordu kumandanlarını şu veya bu vasıta ile küçük düşürmek bir parola idi. Bu hücumlar nihayet Mustafa Kemal'e kadar bulaştı, muhalif gazetelerden birinde bir yazı çıktı. Mustafa Kemal, ordu haysiyetinin daha iyi müdafaa edilmesini lazımgeldiğini Harbiye Nezareti'ne yazdı. Gariptir ki Harbiye Nezareti'ne giden bu mektup, Nazır tarafından gene o gazeteye verilmiştir. Ve gazete sahibi bu sefer kendisi tecavüze uğramış gibi bir sahte tavır takınmıştır.

"- Beni Osmanlı mahkemelerine dava etti. Bir gün bir celpname aldım. Hakaret maznunu sıfatı ile bir hafta sonra mahkemeye çağırılıyordum. Yaman çatmıştık. Aklımı başıma topladım, kumandanlık mevkiinde değildim. Siyasi bir şey de yapamazdım. Hukuk çareleri bulmalı idim. İsterdim ki bu muhakemede

kitap

bulunayım: Fakat o zamanki İstanbul gazetecilerinin en aşağısı ile karşı karşıya gelmek çok gücüme giden bir şeydi. Bundan başka davanın bazı yüksek politikacılar tarafından hazırlanma bir plan neticesi olduğunu da düşünüyordum. Ne yaparsam yapayım, mutlaka mahkûm olacaktım. Bu vesile ile birçok dertlerimi döksem bile, bunlar mahkeme salonlarının duvarları içinde kalacaktı. Tanıdığım avukat Sadettin Ferit Bey'i davet ettim. Kendisine vaziyeti anlattım ve fikrini sordum: "- Dava ehemmiyetlidir, dedi, mahkûm olmanız ihtimali vardır." "- Amma yaptın canım, ben hiç de mahkûm olmak niyetinde değilim!" Maksudımı pek tabii olarak kavrayamayan avukatım cevap verdi: "- Elbette. Fakat müsaade ederseniz, müddeinin vekili ile konuşayım!" "- Hayır, müsaade edemem, ben haklı olduğumu biliyorum. Müddeinin avukatı ile görüşmeye ne lüzum var? Bu iş yolumun üstüne çıkan bir dikendir. Biraz daha zamana ihtiyacım var. Davayı lehimde de kazanmanızı istemiyorum. Yalnız bana zaman kazandırabilir misiniz?" "- Buna söz verebilirim!" İlave ettim: "- Bu vesile ile oyalanmak, belki de hürriyetimden mahrum olmak istemem. Siz buna mani olabilirsiniz, en büyük iyiliği yapmış olursunuz!" Vekilim bir iki defa mahkemeye gitti, davayı dağıttı, bana o kadar zaman kazandırdı ki İstanbul'dan çıktığım gün henüz mahkeme bitmiş değildi.

-6-

Bir sorulabilir: Vaktiyle Enver'in muhalifi tanınmakla beraber, Hürriyet ve İtilafçılar tarafından da bir türlü kendisine itimad olunmayan Mustafa Kemal niçin başkaları gibi tutulup hapsedilmemiştir? Cevabını hatıralardan dinleyelim:

"- Mütareke devrinde İzzet Paşa'dan sonra sadarete gelenlerle adeta her gün değişen kabinelerinde nazırlık vazifesi alanların hakkımda şöyle bir telakki beslediklerini zannediyorum: Beni Talat Paşa'nın, Enver Paşa'nın ve umumiyetle İtilaf ve Terakki erkânının muhalifi addediyorlardı; bu sebeple taraflarından kazanılabileceğim ve onlara hizmet ederek faydalı olacağım fikrinde idiler. Benimle bu yoldan temas arayan, dostluk kurmaya çalışan nazırlar olduğunu hatırlarım. Mesela bir aralık Dahiliye Nezareti'nde bulunan Mehmet Ali Bey adında bir zat, bir iki defa Şişli'deki evimde beni ziyaret etti. Bu ziyaretinden memnun kaldığını da arkadaşlarına söylemiş. Bir defa da Bahriye Nazırı Avni Paşa ile gelerek muhtelif mevzular üzerinde benimle konuştular. Artık adeta ahbab olmuş gibi idik. Bir defa bu zatlar tarafından "Cercle d'Orient'ta bir öğle yemeğine davet olunmuştum. Bununla beraber şunu da sezer gibi idim: Temas ettiklerimin arkadaşları arasında bana emniyet etmek doğru olmadığı kanaatinde bulunanlar vardı. Bir gün Avni Paşa, otomobilini göndererek, beni Bahriye Nezareti'ne davet etti. Hatta evinden sefertası ile gelen öğle yemeğini de beraberce yedik. Bu saf nazırdan bir şeyler anlayabilmek için, ne düşündüğü, vaziyeti nasıl gördüğü hakkında bazı sualler sordum. Hiçbir şeyden haberi olmadığını ilk sözlerinden anladığım nazır, iyi şeyler düşündüklerinden, Sâye-i Şahâne'de, işlerin iyi olacağından, çok kuvvetli bulduklarından, İngilizlerle anlaşmak üzere olduklarından bahsetti. Tebrik ettim ve çok hoşuna gidecek memnuniyet alametleri gösterdim. Avni Paşa, o vakit Harbiye Nazırlığı'nda bulunan Şakir Paşa'nın damadı idi.

"Bir aralık ismine ve şahsına çok ehemmiyet verilen Âyan Reisi Ahmet Rıza Bey'in padişahla çok sıkı temaslarda bulunduğunu ve belki de sadrazam olacağını iştiriyordum. Kendisi ile münasebette bulunan bir arkadaş bana aynı haberleri verdi, şunu da ilave etti: "- Ahmet Rıza Bey sizinle mahrem görüşmek arzusundadır!" Fakat göze çarpmamak için ne onun benim evime gelmesi, ne de benim onun evine gitmekliğim doğru değilmiş. Kendisi haftada birkaç gece âyan dairesinde kalıyormuş. Bir gece ben oraya giderek konuşmalı imişiz. Bu mülakâtı kabul ettim. Riyaset bürosunun üstüne dirseklerini dayayan Ahmet Rıza Bey bana dedi ki: "- Gerçi padişah bana henüz hiçbir işaretle bulunmuş değildir. Fakat eğer sadareti teklif edecek olursa, kabul edip etmemekliğim hakkındaki fikriniz nedir." İhtimal ki kendisine böyle bir teklif yapılmıştır ve sadaretinin ne tesir yapacağını anlamak istemektedir. Bir soru daha sordu: "- Bugünkü kabineden memnun musunuz?" "- Hayır! Çok acizdirler, haysiyetsizdirler." "- O halde ilk soru cevap verir misiniz?" "- Beyefendi, dedim, padişah bugünkü kabineyi beğenmiyorsa, acaba sebepleri nedir? Acaba kabinenin ecnebi tazyiklerine karşı aciz olduğundan ve ciddi tedbirler alamadıklarından mı müteessirdir? Sizde ve nazırlarınızda aksi vasıfları mı arayacaktır. Eğer böyle ise sadaretinizin hayırlı olacağına şüphe yoktur. Hatta bunun için padişah üzerinde tesir de yapmalısınız." Biraz da kimlerin böyle bir kabinede nazırlık alabileceklerine dair konuştuk: "- En çok düşünülmesi lazımgelen kuvvettir, ordudur. Gerçi ordumuz mağlubedilmiştir. Fakat ne de olsa geriye kalan kuvvetler, son şerefi kurtarmaya hizmet edecek bir hale getirilebilir!" "- Askerler içinde çok kıymetli şahsiyetler vardır. Geçenlerde Cevat Paşa Hazretleri ile konuşmuştum. Fikirlerinden çok memnun kaldım. Mesela Harbiye Nezareti'ni ona vermek..." "- Çok isabetli olur", dedim.

"İhtimal, Ahmet Rıza Bey'in bana da söylemek istemediği esaslı düşünceleri vardı. Fakat ne kendisine sadrazamlık verilmiştir, ne de o, eğer düşündükleri varsa onları tatbik edebilmiştir.

-7-

"- Ben artık son denebilecek bu temaslara ve mülakâtlarda bulunurken, İstanbul içinde müspet çalıştığını bildiğim bir makamdan bahsetmeliyim. Birçok mütareke kabinelerinin birinde Harbiye Nezareti'ne geçen

Cevat Paşa, faziletinden ve liyakatinden emin olduğu Fevzi Paşa'ya (Mareşal Fevzi Çakmak) Erkânıharbiye-i Umumiye Reisliği'ni teklif etti. Fevzi Paşa'yı ben de eskiden tanırdım. Anafartalar Grubu Kumandanlığı'ndan ayrıldığı vakit yerime onu tayin etmişlerdi. Bir tarihte İkinci Ordu Kumandanlığı'ndan Yedinci Yıldırım Ordusu Kumandanlığı'na geçtiğim zaman da benim yerime gene o faziletli arkadaş geldi. İstifa etmiş olduğum Yedinci Ordu Kumandanlığı'nı da gene kendisine devretmişim. Fevzi Paşa beni istifa mecburiyetinde bırakan sebeplere göğüs germek için sıhhatini kaybetmiş, hayatının tehlikeye girdiğini görmüştür. Hatta İstanbul'a gelerek aylarca tedavi altında kaldı. Fevzi Paşa, Erkânıharbiye-i Umumiye Reisliği'nde ne yapacaktı, ne yapabilirdi? Eni sonu bu milletin silaha sarılacağından şüphesi yoktu. Halbuki mütareke şartlarına göre bütün silahlar ve her yerdeki cephane İtilaf Devletleri'ne teslim olunacaktı. Fevzi Paşa, mütareke şartlarını tatbik eder görünerek, eğer silah ve cephaneler İtilaf Devletleri tarafından kolaylıkla naklolunabilecek yerlerde ise onları Anadolu'nun içinde kalabilecek gibi yollardan sevkeder gibi davranmıştır. Mesela, Diyarbakir'deki silah ve cephane trenle hemen İstanbul'a gelebilirdi. Fevzi Paşa öyle sebepler buldu ki bunlar kağıtlarla Sivas üzerinden Samsun limanına gelmek zaruri sayıldı. Şimdiden haber vereyim ki bütün bu kafileler nihayet benim elimde kalmıştır. Gene mesela Kütahya'da pek çok cephane vardı. Fevzi Paşa, şimendiferle taşınmamaları için ,bunların Ankara-Sivas istikametinde nakledilmek üzere emir verdi. Fakat bunlar, emrin içyüzü anlaşılacağı için kazaya uğramıştır ve trenle İzmit Körfezi'ne getirilerek denize dökülmüştür. Çanakkale'deki toplarımız da tahrip olunacaktı. Gerek Fevzi Paşa, gerek onun yerine geçen Cevat Paşa'nın tertipleri ile bu toplar da, gizlice, sonradan bizim işimize yarayabilecek yerlere gönderilmiştir. İstanbul'daki depolarda bulunan silah ve cephane, hiç kimse farkında olmaksızın, daha sonra istediğimiz yerlere gönderilecek tertiplere konmuştur.

"Cevat Paşa bir gün Harbiye Nezareti'nden çekilmek mecburiyetinde kalınca Fevzi Paşa'ya der ki: "- Paşam, göreceksiniz ki sık sık Harbiye Nazırları değişecektir. Fakat siz yerinizde kalınız ki başlanılan işleri yürütebilirsiniz!" Fevzi Paşa, Ankara'ya gelinceye kadar, nasıl ıstırıklara tahammül ettiğini, süngü tehditleri altında bile beni tenvir ve irşadedecek tedbirler almış olduğunu söylemeliyim.

"Vahdettin kabinelerinde benim için iki zıt fikir olduğunu yukarda söylemişim: Biri beni lehlerinde kazanmaya çalışanlar, diğeri hiçbir suretle itimadedilmemek lazım olduğunu iddia edenler! Aylarca, münakaşalardan sonra hangi fikir hak kazanmış, bilir misiniz: Mustafa Kemal'e emniyet edilemez! Mustafa Kemal İstanbul'da birtakım menfi telkinler, belki hazırlıklar yapıyor. Bu adamı İstanbul'dan uzaklaştırmak lazımdır. Mustafa Kemal'i Anadolu dağlarına atmalı ve orada çürütmeli! Nihayet bu karar üzerinde mutabık kalmışlar. Bunu işiten yakın arkadaşlarımız beni tebrik ettiler.

"Beni İstanbul'dan çıkarmakla ağır bir yükten kurtulacaklarını zannedenler, makul bir sebep aramakla meşgul idiler. Nihayet bu sebep, işgal kuvvetleri zabitelerinin raporları ile dolu bir dosya halinde ellerine geldi.

"Bir gün Harbiye Nazırı rahmetli Şakir Paşa beni makamına davet etti. Bürosunun karşısına oturdum. Bir tek kelime söylemeksizin bana dosyayı uzattı: "- Bunu okur musunuz?" dedi. Dosyayı baştan nihayete kadar gözden geçirdim. Hulasası şu idi: "Samsun ve havalisinde birçok Rum köyleri Türkler tarafından her gün tecavüze uğramaktadır. Osmanlı hükümeti bu vahşi tecavüzlerin önüne geçememektedir. Bu havalinin emniyet ve huzurunu temin etmek insaniyet namına borcumuzdur." Raporlar İstanbul Hükümeti'ne verilirken bir de protesto ilave edilmişti: "Bu tecavüzleri menetmek lazımdır. Eğer siz aciz iseniz, vazifeyi biz üstümüze alacağız!" Dosyayı okuduktan sonra Harbiye Nazırı'nın yüzüne baktım: "- Emriniz paşam" dedim. "- Bu böyle midir, zannedersiniz?" "- Zannetmiyorum, fakat bir şeyler olmak ihtimali vardır." Bunun üzerine asıl bahse geçti: "- İşte, dedi, böyle midir, değil midir, evvela bunu meydana çıkarmak için oralara bir zatın gidip tetkiklerde bulunması lazımdır. Ben Sadrazam Paşa ile (Damat Ferit Paşa) görüştüm. Sizi münasip gördük. Oraya gidesiniz ve meselenin mahiyetini anlayasınız." "- Memnuniyetle giderim. Ancak ben oraya Türkler Rumlara zulmediyor mu, etmiyor mu, yalnız bunu anlamak için mi gideceğim, memuriyetim bu mu olmak lazımdır?" "- Evet, dedi, konuştuğumuz budur!" "- Pekâlâ, yalnız müsaade buyurursanız, memuriyetime bir şekil vermek, lazım! Sizi üzmemeyim, arzu ederseniz Erkânıharbiye Reisinizle görüşerek bunu tespit edelim!" "- Hay hay!" dedi.

-8-

"- Nazırlık makamından çıkarak, Erkânıharbiye-i Umumiye Reisi Fevzi Paşa'yı aradım. Yerinde yoktu. Yirmi günden beri hasta olduğu için gelmemekte olduğunu söylediler. Merak ettim. Acaba yeni bir rahatsızlığı mı vardı? Çok sonra anladığıma göre mesele şu idi: Suriye Fatih General Allenbi İstanbul'a geleceği zaman, Harbiye Nazarı, Fevzi Paşa'yı çağırması ve karşılamaya gitmesini istemiş. Fevzi Paşa: "- Ben bunu yapamam!" demiş. "- Yapmak lazımdır!" cevabını alınca da: "- Hastayım, evime gidiyorum!" demiş; o günden beri de çıkmamış.

"Dairede İkinci Reis Diyarbakirli Kâzım Paşa ile karşılaştım. Kendisine Nazır Paşa'nın bana verdiği vazifeden bahsettim. "- Malumatınız var mı?" "- Hayır!" dedi. "- İşte ben sana haber veriyorum!" dedikten sonra, "- Kapıları kapattırır mısınız?" dedim.

Kâzım Paşa gülererek yüzüme baktı: "- Ne oluyoruz?" Kâzım Paşa ile açık konuşarak bütün düşüncüklerimi anlattım: "- Her ne sebep veya maksatla, beni İstanbul'dan uzaklaştırmak için bir vesile aramışlar ve bu

memuriyeti bulmuşlar. Hemen kabul ettim. Ben zaten şu veya bu suretle Anadolu'ya geçmek fırsatı arıyordum. Madem ki onlar teklif ettiler, fırsattan mümkün olduğu kadar istifade etmeliyiz!" Kâzım Paşa: "- Nasıl?" dedi. Cevabımı beklemezsizin ilave etti: "- Ha... zaten ordu müfettişlikleri meselesi var. Sen o taraflara ordu müfettişi unvanı ile gidebilirsin!" "- Unvanın ehemmiyeti yok, dedim, yalnız şimdi Harbiye Nazırı ile konuş, benden ne istiyorlar, tespit et, üst tarafını kendimiz yaparız." Kâzım Paşa Harbiye Nazırı'nı gördü, kendisinden aldığı direktif şu idi: "- Maksat Samsun havalisinde Rumlara tecavüz eden Türkleri tedibetmek, sonra Anadolu'da birtakım milli teşekküller beliriyormuş, onları da ortadan kaldırmak! Mustafa Kemal'i bunun için yolluyoruz. Kendisine Sadrazam Paşa ile beraber bir salahiyyetname vereceğiz!" Kâzım Paşa bürosuna dönerek bana bunları izah etti: "- Çok güzel", dedim ve kapıların eyi kapalı olup olmadığına baktım: "- Yalnızız!" dedi. "- Onlar ne istiyorlarsa azamisini ilave ederek bir talimatname kaleme alınız, yalnız bir iki noktayı ben not ettireyim!" "- Peki!" dedi. Benim ehemmiyet verdiğim, salahiyyet meselesi idi. Mümkün olduğu kadar Anadolu'nun her tarafına emirler verebilmeli idim. İstedğim bir madde, Samsun'dan başlayarak bütün şark vilayetlerinde bulunan kuvvetlerin kumandanı olmaklığım ve bu kuvvetlerin bulunduğu vilayetler valilerine doğrudan doğruya emir verebilmekliğimdi. Bir başka madde, bu mıntika ile herhangi bir temasta bulunan askeri ve idari makamlara işarlarda bulunabilmekliğimdi. Kâzım Paşa'ya dedim ki: "- Onların arzularını bir araya topla, fakat sonuna bu iki maddeyi ilave et!" Kâzım Paşa yüzüme baktı: "- Bir şey mi yapacaksınız?" "- Kulağınızı bana doğru uzat, dedim... Evet. Bir şey yapacağım. Bu maddeler olsa da olmasa da yapacağım." Kâzım Paşa güldü: "- Vazifemizdir, çalışacağız!"

"Dediğim gibi yazdığı talimatnameyi okudu. Sonra beni bırakarak, müsveddeyi Harbiye Nazırı'na göstermek üzere odadan çıktı. Bilmem ne geçti, bu kadar az zamanda ne geçebilir, fakat Kâzım Paşa'nın söylediğine göre Sadrazam Paşa talimatnameyi imzalamayacakmış. Şakir Paşa da imza koymaktan çekinmiş, ancak bu rahmetli de vicdani bir seziş olmak lazımdı ki, "- İmza edemem!" sözünden sonra: "- Mühürümü basarım!" demiş. "- Mühürünü basıyor mu?" dedim. "- Evet, hatta bana mühürünü verdi ve bas dedi!" "- O halde talimatnameye Mustafa Kemal Paşa lüzum gördükçe doğrudan doğruya Sadrazam Paşa ile muhabere eder, kaydını da ilave edelim." "- Çok iyi, ama Şakir Paşa'ya okuduğum müsveddede bu kayıt yoktu." Bununla beraber Kâzım Paşa böyle bir madde de ilave ederek talimatname beyaza çekildi, Şakir Paşa'nın makam mühürü basıldı. İki nüsha idi, birini cebime koydum. Ötekini de Kâzım Paşa'ya vererek: "- Sen de bunu dosyanda saklarsın!" dedim. Latifeli bir gülüşle: "- Paşam, beni torbaya mı sokuyorsun?" dedi. "- Hayır, hayır, sana şimdi yalnız teşekkür ediyorum. Bir gün bunu hatırlarız!" (1)

"Müfettişlik meselesinin Erkânıharbiye-i Umumiye İkinci Reisi tarafından hatırlatıldığını söylemiştim. Sonradan öğrendiğim bazı şeyleri de ilave edeyim: Fevzi Paşa'nın ittihatçı olduğundan şüphe eden hükümet, kendisini makamından uzaklaştırmak için galiba Birinci Ordu Müfettişliği'ni teklif etmişler. Halbuki başka bir yerde söylediğim sebeplerle Fevzi Paşa'nın Erkânıharbiye reisliğinde kalması lazımdı. İstifa teklifini kabul etmemekte ısrar etmiştir. Gene o sıralarda Mersinli Cemal Paşa Konya'da ihdas olunan bir müfettişliğe tayin olduğu için benim de yeni vazifemi almaklığım tabii ve kolay olmuştur: Samsun'da Rumları tazyik eden Türkleri tedibetmek üzere Anadolu'ya gönderilmek istenen Mustafa Kemal, böylece bütün şark vilayetleri için ordu müfettişliği salahiyyetini almıştır.

"Ne âlâ şey... Ben o gün bütün bunları bilmiyordum. Talih bana öyle müsait şartlar hazırlamış ki kendimi onların kucağında hissettiğim zaman ne kadar bahtiyarlık duydum, tarif edemem. Nezaretten çıkarken heyecanımdan dudaklarımı ısırığımı hatırlıyorum. Kafes açılmış, önde geniş bir âlem, kanatlarını çırparak uçmaya hazırlanan bir kuş gibi idim.

-9-

Dokuzuncu Ordu Müfettişi Mustafa Kemal Paşa, artık erkânıharbiyesini teşkil etmek yolundadır. İkinci reisle konuştuğu sırada, yanına alacaklarını kendi seçeceğini söylemiştir. Erkânıharbiyesinde şu isimleri görüyor: Reis Miralay Kâzım Bey (rahmetli General Kâzım Dirik), Erkânıharp Husrev Bey (eski Berlin Büyükelçisi Husrev Gerede), Arif Bey (mebustu, sonradan suikastçilerle beraber idam edilmiştir), Doktor İbrahim Tali Bey (mebus), Doktor Refik Bey (rahmetli Başvekil Doktor Refik Saydam)... Başkaları ile beraber Erkânıharbiye yirmi yirmi beş kişilik bir yekûn tuttu. Merkezi Sivas'ta bulunan 3'üncü Kolordu'nun kumandanı Salahattin Bey Konya'ya tayin edildiğinden, onun yerine de Miralay Refet Bey'i (mebus general Refet Beler) seçti. Bu muameleler olurken, bir yandan da yol hazırlığı yapmakta, hususi ve resmi ziyaretlerde bulunmakta idi. Harbiye Nazırı 9'uncu Ordu Müfettişi sıfatıyla kendisini sadrazam paşaya bizzat takdim etmek istedi: "- Sadaret makamında altın gözlüklü, bakışları sevinçten parlayan Damat Ferit Paşa bana çok iltifat etti. İtimadlı ne kadar derin olduğunu, benden çok şeyler beklediğini söyledi. Tatmin edici cevaplar verdim. Bana mutlak salahiyyetler vermiş olduğunu ima eder sözler sarfetti. Veda ederken, "- Her arzunuzu doğrudan doğruya bana yazabilirsiniz, derhal yapılacağından emin olunuz!" diyordu. Bunun çok faydalı olacağını söyleyerek, derin teşekkürlerimi tekrar ettim. Sadaret makamından çıktık. Şakir Paşa ile holde yürürken bana dedi ki: "- İster misiniz, Dahiliye Nazırı Mehmet Ali Bey'le sizi konuşturayım?" "- Çok münasip olur, efendim. Vazifemin o makamla alakası vardır." Mehmet Ali Bey'i daha önce tanımış olduğumu söylemedim. Dahiliye Nazırlığı bürosunda, Şakir Paşa pek iyi bir tertip bulunmuş olmaktan âdeta sevinerek, Mehmet Ali Bey'in

kitap

yüzüne baktı, beni gösterip: "- Samsun'daki vakanın tahkikine memur Mustafa Paşa!" diye takdim etti.

Mehmet Ali Bey de sevinç alametleri göstererek elimi tuttu, Şakir Paşa'ya dedi ki: "- Sizi tebrik ederim, çok isabetli bir intihapta bulundunuz, ben zaten paşayı tanıyıp takdir etmiştim. Kanaatime siz de iştirak etmiş olduğunuz için bahtiyarım." Oturduk. Mehmet Ali Bey dahiliyeye ait işlerde bana her kolaylığı yapacağından, doğrudan doğruya muhaberede bulnacağımızdan bahsetti. Pek samimi ayrıldık.

"Şimdi size mahrem bir buluşmadan bahsedeyim: Süleymaniye sokaklarından birinde hoş bir ev... Buraya vakitsiz ve teklifsiz gitmiştim. Kim olduğumuzu bilmeksizin bizi evin içinde gören hizmetçi kız: "- Ne istiyorsunuz, beyefendi hazır değil!" diyordu. Kızcağıza: "- Hele bizi misafir odasına al, bir taraftan beyefendi de hazır olur!" dedi. Odaya girdik. Hizmetçi kıza fazla bir şey söylemeye lüzum kalmadan, ev sahibi beyefendi güler yüzü ile içeri girdi: "- Ne haber.. ne haber.. bu ne baskın?" Kimdi, tahmin ediyor musunuz: İsmet Bey! (İsmet İnönü). "- Vaktim dar, sana hikâyeyi kısaca söyleyeyim, dedim" ve her şeyi anlattım: "- Ben yerleşinceye kadar sen de bana yardım edeceksin ve iş başladığı vakit yanıma geleceksin!" Veda etmek üzere ayağa kalktım, ellerimi tuttu: "- Biraz daha konuşsaydık.." dedi. İstanbul'da kaldığım kadar benimle mümkün olduğu kadar az alakalı görünmesini de rica ettim.

"Fethi Bey'i öteki mevküflarla beraber Bekirağa bölüğüne nakletmişlerdi. Bir iki defa da yanlarına gitmiştim. Tekrar ziyaret ederek mahremlerime de bu müjdeyi vermek istedim. Öne hapishane müdürünün odasına girdim, müdür beni hürmetle karşıladı ve ben oturduktan sonra ayakta durdu: "- Oturunuz Ali Bey!" dedim. Bu Ali Bey, Buğlan gediği garbinde, kumandanının kendisini tenvir etmemiş olmasından, bana yanlış malumat verdiği için açığa çıkardığım 20'nci alay kumandanı idi. Kabahat onun olmadığını sonradan anlamıştım. Şimdi karşımda duran ve arkadaşları, nezareti altında bulunduran o idi. Harpte açığa çıkarılmış olması, ona emniyet kazandırmış olmalı idi. Namuslu insanları müdafaa etmek borcumuzdur. Ali Bey müstesna bir asker olmayabilirdi, fakat cephelerde fedakârlık etmiş olanlardandı. Ehliyetsiz bir kumandanın kurbanı, hakka razı olacak kadar da temiz kalpli idi. Artık söyleyebilirim. Hapishane müdürü sıfatı ile son ziyaretimde bana dedi ki: "- Paşam haber aldık, Anadolu'ya gidiyor musunuz. Ne vakit emrederseniz, mevküflardan istediklerinizi yanıma alarak size geleceğim." Ayağa kalktım, Ali Bey'in elinden tuttum: "- Bana muvaffakiyetimin ilk müjdelerini veriyorsunuz, teşekkür ederim" dedim. Bütün koşuşta serbesçe dolaşmak istediğim için, benimle beraber gelmemesini söyledim.

"Önce Fethi Bey'i gördüm. Bir köşeye çekildik. Vaziyeti hikâyeye ettim. Sonra koşuşları dolaştık. Bazılarında birbirleri üstüne yığılmış insanlar, sıkışık karyolalar... İçlerinden biri üstüme atıldı, boynuma sarılarak: "- Görüyor musun Kemal, ne haldeyiz?" dedi: Husrev Sami! Bazı büyükleri odalarında vakit öldürmek için oyun oynar buldum. Mahremlerimizle Ali Bey'le bir tertip yapmak mümkün olacağını konuştuk. Veda ettim.

-10-

"- Yunanlılar İzmir'e asker çıkarmazdan biraz önce, galiba mayısın 14'üncü günü, Sadrazam Damat Ferit Paşa'nın Nişantaşı'ndaki evine akşam yemeğine davetli idim. Muayyen saatte gittim. Benden başka henüz kimse yoktu. Kısa birkaç kelimedenden sonra uzunca bir durgunluk devam etti: Kendisinde Harbiye Nazırı ile beraber gördüğüm zamanki samimiyetten eser yoktu. Benimle yalnız kalmaktan sıkılıyor gibi idi. Bir aralık saatine baktı: "- Acaba nerede kaldı?" "- Birini mi bekliyordunuz, efendim!" "- Evet, Cevat Paşa Hazretleri gelecekti." Gene sükût... Biraz sonra Cevat Paşa salona girdi. Hemen üçümüz beraber yemek salonuna geçtik. Sofrada çatal ve tabak tıkrıtılarından başka ses yok. Üçümüz de susuyoruz. İçimden gelen suallere kendi kendime içimden cevap vermeye çalışıyordum. Her halde benimle konuşacak bazı şeyleri olmalı idi. Belki de çok ehemmiyetli meseleler vardır, sofradan sonra saklıyordur, diyordum. Yemeğin sonuna yaklaşmıştık. Sadrazam Paşa kısa bir cümlesi ile beni vehimlerimden kurtardı. Cevat Paşa'ya ve bana bakarak: "- Yemekten sonra biraz görüşelim" dedi. "- Emir buyurursunuz!"

"Ortasında genişçe bir masa bulunan çok dar, fakat hoş bir salon, daha ayakta iken Sadrazam dedi ki: "- Bir harta getirsek de Müfettiş Paşa onun üzerinde izahat verse..." Kipert'in atlası geldi, Anadolu paftasını bulduk. Sadrazam Paşa'ya baktım, "- Ne cihetlerden izahat emir buyuruluyor" dedim. "- Mesela, dedi, Samsun ve havalisinde ne yapacaksınız?" Kelimeler adeta ağızımdan dökülmeye başladı: "- Efendim, dedim, İngiliz raporlarına göre Samsun ve havalisinde bazı karışıklıklar varmış... Biraz mübalağalıdır, zannediyorum. Ne de olsa bunlar basit şeyler... Yerinde yapacağımız tetkikat ile hallederiz. Şimdiden isabeli bir şey söylememekten korkarım." Cevat Paşa'ya döndü: "- Siz ne dersiniz?" Cevat Paşa pek tabii bir tavırla: "- Öyledir efendim, bu gibi işler yerinde hallolunur." Kanaat getirmemiş görünen Sadrazamın kafasında daha büyük bir endişe, sual şekli arıyordu. Derken biraz heyecanlı bir sesle sordu: "- Pekâlâ, siz bana harta üzerinde nerelere kadar kumanda edeceksiniz, gösterir misiniz?" Vesveseye düştüğü noktayı hemen anlamıştım: "- Efendim henüz ben de pek iyi bilmiyorum, belki... takriben... (Kipert'in küçük hartasına elimi koyarak) ihtimal şu kadar ufak bir parça..." diye bazı vilayetleri gösterdim ve manalı bir tarzda Cevat Paşa'nın yüzüne baktım. Ben hartadan elimi kaldırırken o da ilave etti: "- Efendim, dedi, Paşa tabii o mıntıkadaki kuvvete kumanda edecek... Zaten nerede kuvvet kaldı ki..." Sözüünü tamamlarken, vaziyetin hiç de ehemmiyetli olmadığını anlatmak istermiş gibi, masadan uzaklaşır gibi oldu. İçimden Cevat Paşa'ya teşekkür ediyordum. Her birimiz birer koltuğa çekildik ve kahvelerimizi içmeye başladık. Damat Paşa ferahlamış gibi idi: "- Ne vakit hareket edeceksiniz?"

"- Ne vakit emir buyurulursa... Ben hazırım, arzu ederseniz yarın veya öbür gün..." "- Zatı-şahaneyi ziyaret ettiniz mi?" "- Hayır efendim", "- Ziyaret etmeden mi gideceksiniz?" "- İrade buyurulmadı." "- Ben iradei seniye tebliğ ediyorum, yarın kendilerini ziyaret ediniz!" "- Peki efendim!"

"Sadrazamın konağından çıktıktan sonra, Cevat Paşa ile kol kola, karanlıkta, Nişantaşı caddesinden Teşvikiye'ye doğru sık adımlarla ilerliyorduk. Cevat Paşa samimi bir lisanla bana sordu: "Bir şey mi yapacaksın Kemal?" "- Evet Paşam, bir şey yapacağım!" "- Allah muvaffak etsin!" "- Mutlaka muvaffak olacağız!"

Birbirimizden ayrıldık!

-11-

9'uncu Ordu Müfettişliği'nin hareketini geciktirmek için artık bir sebep kalmamıştı. Bütün muameleler bitmiş, hazırlıklar tamamlanmıştı. Müfettişlik karargâhını Samsun'a nakledecek vapur 16 Mayıs günü Galata rıhtımında sabahtan akşama kadar hareket emri bekleyecekti. Mustafa Kemal, veda etmek üzere Erkânıharbiye-i Umumiye Reisliği'ne gitti:

"- Reislik bürosundayım. Fevzi Paşa'nın yerine Cevat Paşa tayin olunmuştur. Tam o gün Fevzi Paşa'dan vazifesini teslim alacakmış. Bu suretle her ikisi ile buluşmuş oluyorum. Cevat Paşa makamındadır, biz Fevzi Paşa ile karşındayız. Bir vaka daha anlatayım: Fevzi Paşa'yı niçin çekip uzaklaştırmak istediklerini söylemiştim. Vazifesinden ayırmaya karar vermek için daha sonra ciddi bir sebep olmuş. Sebep şu: İzmir'e çıkmaya hazırlanan Yunanlılar adalara asker yağmaya başlamışlar. Erkânıharbiye'ye raporlar geldikçe, Fevzi Paşa, böyle bir tecavüze ateşle karşı koymak lazım geldiğini Harbiye Nazırı imzası ile tebliğ ediyormuş. Nihayet bir gün Harbiye Nazırı Şakir Paşa, İzmir kumandanı tarafından telgrafhaneye çağırılmış. O zamana kadar bu gibi davetlere Fevzi Paşa ile birlikte giderken, o gün Erkânıharbiye-i Umumiye Reisi'ne haber vermemiş. Muhabere başlamış. Belki iyi hatırlayamam, fakat Erkânıharbiye dosyalarında vesikalar olmak lazım, kumandan demiş ki: "- Amiral Galtrop mütareke şartlarına göre İzmir'e çıkıp Kadifekale'yi işgal edeceğim, diyor, ne buyurursunuz?" Şakir Paşa, imzası ile, mütareke şartlarına uyulmak icap ettiğini yazmış. Kumandan şifreli bir telgrafla şunu ilave etmiş: "- Ondan sonra Yunanlılar İzmir'e çıkacakmış, buna ne dersiniz?" Harbiye Nazırı: "- Böyle şey olur mu, hayal ediyorsun, vehmediyorsun! cevabını vermiş. Muhaberenin sonuna doğru Fevzi Paşa'yı da telgrafhaneye çağırılmışlar. Kendisine bahsettiğim telgraflaşmaların dosyasını vermişler. Harbiye Nazırı'nın talimatı ile, Fevzi Paşa'nın ilk verdiği emirler tezat halinde idi. Fevzi Paşa'nın yerinde kalmasına ihtimal yoktu. Fakat onun yerine reisliğe gelen Cevat Paşa da nihayet Fevzi Paşa'nın yolunda yürüyecek bir şahsiyet idi.

"Masa üstünde bir harta vardı. Fevzi Paşa'nın gözlerinden, yüzünden ve tavrından çok dolgun olduğunu anlıyordum. Cevat Paşa'nın ne düşündüğünü de bir gece evvelki Sadaret konağındaki buluşmamızdan biliyordum. Fevzi Paşa'ya dedim ki: "- Paşam vaziyeti nasıl mütalaa ediyorsunuz?" Gök gürleri gibi bağırarak: "- Anlamıyorum ki efendim... dedi (ve sağ elinin şahadet parmağı ile hartada İstanbul noktasını göstererek) buradaki rahatımızı feda etmemek için koskoca memleketi veriyoruz, bu ne akıldır?" İçimden sevindim ve daha ferahladım. Cevat Paşa da: "- Öyle oluyor!" der gibi bakıyordu. Hatırımda iyi kaldıysa arkadaşlara şunları söyledim: "Hakikat sizin dedikleriniz ve düşündüklerinizdir. Ben bunu ispat etmek için Anadolu'ya gidiyorum. Aramızda uzun görüşmelere lüzum olmadığını da görüyorum. Yalnız sizlerden bir şey bekliyorum: bana yardım edeceksiniz." "- Tabii... Evet..." Cevat Paşa'ya döndüm: "- Bilhassa siz paşam... Asıl salâhiyet makamında şimdi siz bulunuyorsunuz. Beraber yürüyebilecek miyiz?" "- Elbette.." "- O halde ilk iş olarak, Ulukışla taraflarında bulunurken şimendiferle nakillerine müsaade olunmayan Yirminci Kolordu'nun yürüyerek Ankara'ya hareket etmelerini emir buyurunuz!" Önündeki bloknota işaret etti: "- Emir vereceğim... dedi. "- Sonra sizinle şahsen muhabere edebilmek üzere hususi bir şifre isterim." "- Şimdi!" dedi, zile bastı, lazım gelenlere söyleyerek bana bunu da temin etti. Burada ilave edeyim: Aldatıcı vaatlere Anadolu'dan İstanbul'a çağırıldığım vakit, hakiki sebebi bu şifre ile Cevat Paşa'dan sormuş ve işgal kuvvetleri kumandanlığı tarafından bunda ısrar edilmekte olduğunu öğrenmiştim. Arkadaşlara veda ederek ayrıldım.

"Başka ziyaretlerde de bulunmak lazımdı. Harbiye Nazırı'nı, Sadrazam'ı, Dahiliye Nazırı'nı aradım. Hiçbiri makamında yoktu. İçtima halinde imişler. En kestirmesi Babiâli'ye gidip kendilerine haber vermektir. Beni Sadaret bekleme salonuna aldılar. Benim geldiğimi duyan bazı nazırların da heyecanlı heyecanlı salona geldiklerini görerek, biraz şaşırıldım. Mehmet Ali Bey beni meraktan kurtardı: "- Allah Allah ne küstahlık... İştittiniz mi efendim, Yunanlılar İzmir'e çıkıyor..." Bu sözleri Bahriye Nazırı teyit etti: "- Ya... dedim, bu da mı oldu?" "- Evet..." ben memleketin başına neler geleceğini tahmin etmemiş değilim, fakat kimseye anlatamamıştım. Nazırların telaşı karşısında ağlamak mı, gülmek mi lazımdı? Kendimi tutuyordum. Fakat bu emrivaki karşısında ben "- Allah Allah." demekten başka bir şey düşünmeyen bu nazırlara ibretle bakıyordum. İtidalden ayrılmamaya pek dikkat ederek: "Ne yapmayı tasavvur ediyorsunuz?" diye sordum. "- Protesto edeceğiz!" cevabını verdiler. "- Bu lazımdır, doğrudur. Ancak böyle bir protesto ile Yunanlıların İzmir'den geri çekileceklerine veya İngilizlerin onları geri çekeceklerine ihtimal veriyor musunuz?" Yüzüme baktılar: "- Fakat başka ne yapabiliriz?" "- Belki de daha kati tedbirler düşünülebilir." "- Mesela... ne gibi?" O zaman bir ses, eğer yanlış hatırımda kalmamışsa, Mehmet Ali Bey'in sesi cevap verdi: "- Öyle hareketlere

kalkarsak bize ne yaparlar, bilir misiniz?" Tabii "- Kalkar benim yanıma gelirsiniz!" diyemezdim. Avni Paşa'nın elini tuttum: "- Bizi Anadolu'ya götürecektir vapur hazır, değil mi?" "- Çoktan tertip etmişim, Bandırma vapuru emrinizdedir." "- Doğrudan doğruya vapur kaptanına emir verebilir miyim?" "- Hay hay" dedi. Yaverime seslendim, "- Paşa Hazretlerinin bir emirleri var, not ediniz." Yaverim kurşun kalemi ile Bandırma kaptanına bir emir yazdı, imza edilmek üzere Avni Paşa'ya uzattı. "Damat Ferit kabinesini bu perişanlık içinde bırakarak Zat-ı şahaneyi ziyaret etmek üzere Babî'î'den ayrıldım."

-12-

"-Yıldız Sarayı'nun ufak bir salonunda Vahdettin'le adeta diz dize denecek kadar yakın oturduk. Sağında, dirseğini dayamış olduğu bir masa ve üstünde bir kitap var. Salonun Boğaziçi'ne doğru açılan penceresinden gördüğümüz manzara şu: Birbirine muvazi hatlar üzerinde düşen zırhlıları! Bordalarındaki toplar sanki Yıldız Sarayı'na doğrulmuş! Manzarayı görmek için oturduğumuz yerlerden başlarımızı sağa sola çevirmek kâfi idi. Vahdettin hiç unutmuyacağı şu sözlerle konuşmaya başladı: "- Paşa paşa, şimdiye kadar devlete çok hizmet ettik, bunların hepsi artık bu kitaba girmiştir (elini demin bahsettiğim kitabın üstüne bastı ve ilave etti): tarihe geçmiştir." O zaman bunun bir tarih kitabı olduğunu anladım. Dikkatle ve sükûnla dinliyordum: "- Bunları unutun, dedi, asıl şimdi yapacağın hizmet hepsinden mühim olabilir. Paşa paşa, devleti kurtarabilirsin!" Bu son sözlerden hayrete düştüm. Acaba Vahdettin benimle samimi mi konuşuyor? O Vahdettin ki ecnebi hükümetlerin yüzüncü derece aletleri ile temas arayarak, devletini ve saltanatını kurtarmaya çalışıyordu, bütün yaptıklarından pişman mı idi? Aldatıldığını mı anlamıştı? Fakat böyle bir tahmin ile başka bahislere girişmeyi tehlikeli addettim. Kendisine basit cevaplar verdim: "- Hakkımdaki teveccüh ve itimada arz-ı teşekkür ederim. Elimden gelen hizmette kusur etmeyeceğime emniyet buyurunuz." Söylerken, kafamdaki muammayı da halletmeye uğraşıyordum. Çok iyi anladığım, veliahtlığında, padişahlığında bütün his ve fikirlerini, temayülleri, sahtekârlıklarını tanıdığım adamdan nasıl yüksek ve asil bir hareket bekleyebilirdim? Memleketi kurtarmak lazımdır, istersem bunu yapabilirdim. Nasıl hemen hüküm veririm: Vahdettin demek istiyordu ki hiçbir kuvvetimiz yoktur. Tek mesnedimiz İstanbul'a hâkim olanların siyasetine uymaktır. Benim memuriyetim, onların şikâyet ettikleri meseleleri halletmektir. Eğer onları memnun edebilirim, memleketi ve halkı bu siyasetin doğru olduğuna inandırabilirsem ve bu siyasete karşı gelen Türkleri tedibedersem, Vahdettin'in arzularını yerine getirmiş olacaktım. "- Merak buyurmayın efendimiz, dedim, nokta-i nazar-ı şahanenizi anladım. İrade-i seniyeiniz olursa hemen hareket edeceğim ve bana emir buyurduklarınızı bir an unutmuyacağım." "- Muvaffak ol!" hitab-ı şahanesine mazhar olduktan sonra, huzurundan çıktım. Naci Paşa, padişahın yaveri, fakat benim hocam, derhal benimle buluştu. Elinde ufak mahfaza içinde bir şey tutuyordu. "- Zat-ı şahanenin ufak bir hatırası.." dedi. Kapağının üzerine Vahdettin'in inisiyalleri işlenmiş bir saatti. "- Peki, teşekkür ederim", dedim, yaverim aldı.

"Sonra, sanki Yıldız Sarayı'ndan çıktığımızı ve hareket etmek üzere olduğumuzu gizlemek, saklamak ister gibi bir ihtiyatla, ayaklarımızın patırdısını iştirtmekten korkarak, saraydan uzaklaştık.

"Artık Şişli'deki evi bırakmak üzereyiz. Bandırma vapuru Galata rıhtımında hazır, bildiğimiz bu! Karargâhımızda olanlar muayyen saatte rıhtımda toplanmış olacaklardı. Otomobil kapımın önünde idi. Evdeki vedaları bitirmiştik. Tam o sırada gelerek beni büroma götüren bir dostum, aldığı bir habere göre benim ya hareketime müsaade edilmeyeceğini, yahut, vupurun Karadeniz'de batırılacağını söyledi. Yıldırım ile vurulmuşa döndüm. Daha sonra vaktiyle uzun müddet yanımda çalışan bir erkânıharp de gelerek, maiyetinde çalıştığı bir Damat'tan aynı şeyleri öğrendiğini bildirdi. Bir an yalnız kaldım ve düşündüm. Bu dakikada düşmanların elinde idim. Bana her istediklerini yapamazlar mıydı? Beynimden bir şimşek geçti: Tutabilirler, sürebilirler, fakat öldürmek! Bunun için beni Karadeniz'in coşkun dalgaları arasında yakalamak lazımdır. Bu ihtimal mantıklı idi. Ancak artık benim için yakalanmak, hapsolmek, nefyolmak, düşündüklerimi yapmaktan menedilmek, hepsi ölmekle müsavi idi. Hemen karar verdim, otomobile atlayarak Galata rıhtımına geldim. Baktım ki rıhtıma yanaşmış olacağını sandığım vapur, uzaklardadır. Sandallarla vapura gittik. Kaptana yola çıkmak için emir verdimse de, Kızkulesi açıklarında muayeneye tabi tutulduk. Birkaç ecnebi zabıt ve askeri bizi yoklayacaklardı. Muayene uzayıp gitti. Gelip gidildiğine göre acaba bunlarla şehirdekiler arasında bir muharebe mi vardı? Maksat beni tevkif etmekse, bütün bu şeylere lüzum yoktu, sıkılıyordum. Bir kararsızlık da olabilir, diye düşündüm. Bundan istifade edebilmek için kaptana hareket hazırlıklarını çabuklaştırmasını söyledim.

"Yirmi yedi yıllık ihtiyar kaptan demir aldırma başladı. Ben kaptan yerinde idim. Zabıt ve askerler dışarı çıktılar. Hareket ettik. Karadeniz Boğazı'ndan çıkarken, kaptana tehlikeli ihtimalleri anlattım. Cevap verdi: "- Ne aksi, dedi, bu denizi pek iyi tanımam, pusulamız da biraz bozuk..." Mümkün olduğu kadar kıyıları takibetmesini tavsiye ettim. Çünkü bundan sonra benim istediğim, Anadolu'nun bir kara parçasına ayak basmaktan ibaretti.

"Sahili takibede ede evvela Sinop'a geldik. Kasabaya çıktım. Oradakilerle görüşerek, Samsun'a kolaylıkla gidilebilecek yol olup olmadığını soruşturdum. Maateessüf yokmuş! Çok zorluk çekecek ve günlerce yollarda kalacaktık. Bilmem neden, Samsun'a bir an evvel ayak basmak için o kadar acele ediyordum ki zaman

kitap

kaybetmektense tehlikeye göğüs germeyi tercih ettim.

"Tekrar Bandırma vapuruna bindik. Aynı tertiple seyahat ederek, nihayet Samsun limanına vardık!"